

BABEL

De buurt leeft

JAARBERICHT | 2009

BABEL

PODIUM VOOR VORMGEVING EN KWALITEIT

Voorwoord

Met veel genoegen bied ik u namens bestuur en programmaraad van stichting Babel ons jaarverslag 2009 aan.

Ieder jaar kiest Babel een thema, dat als een rode draad door het jaarprogramma heen loopt. In 2009 was ons thema 'De buurt leeft!' In flink tempo worden in Zaanstad plannen ontwikkeld voor vernieuwing van buurten en wijken! Buurten gaan in de komende jaren 'op de schop' en zullen een flinke gedaanteverandering ondergaan. Wat voor ideeën en veronderstellingen liggen aan deze plannen ten grondslag en verschillen die van wijk tot wijk? Worden de huidige bewoners er beter van en hoe wordt rekening gehouden met toekomstige wensen en behoeften? In 2009 zochten we het antwoord op deze en andere vragen.

We namen buurten in allerlei soorten en maten 'onder de loep'. Afhankelijk van het gekozen onderwerp maakten we gebruik van verschillende werkvormen. Samenwerking met andere organisaties bood daarvoor telkens nieuwe kansen en mogelijkheden. Zo organiseerde Babel in samenwerking met het landelijke kenniscentrum voor stedelijke innovatie 'KEI on the road'. Deskundigen uit het land dwaalden door de Vijfhoek en spraken op locatie met bewoners, gemeenteambtenaren en corporatiemedewerkers over hun ervaringen met wijkvernieuwing. Afsluitend vond een debat plaats in het Zaantheater.

Goed voorbeeld doet volgen! Ter inspiratie organiseerden we een excursie naar enkele herstructureringswijken in Amsterdam. Ons jaarthema kreeg op een ludieke manier vorm tijdens de Dag van de Architectuur in het Vissershuis en de Havenbuurt. Op speelse maar ook informatieve wijze gingen bezoekers in deze twee buurten op zoek naar de betekenis van begrippen als buurtgevoel, woonbeleving, architectuur, historie, mobiliteit en verandering. Bijzonder was ook de spontane medewerking van bewoners en de gastvrijheid, waarmee zij hun buurt en soms zelfs hun woning openstelden.

Een groot succes was onze buitenlandse excursie naar Hamburg onder het motto 'a Tale of Two Cities'. We daagden de deelnemers uit om aan de hand van uiteenlopende projecten in deze stad te zoeken naar parallellen met projecten in Zaanstad. Een bont reisgezelschap, een bruisende stad en een uitgebreid programma leverden met elkaar de ingrediënten op voor een zeer geslaagde trip. We sloten het jaarthema in het voorjaar van 2010 af met een driedaags filmfestival.

Ik ben verheugd over onze groeiende samenwerking met andere architectuurcentra in de regio Amsterdam. In 2009 organiseerde Babel een discussieavond in de reeks Estafettedebatten 'Kustwaarts' van het Amsterdamse architectuurcentrum Arcam. Architecten en studenten bouwkunde uit Zaanstad namen deel aan de workshop 'Nieuw leven langs oude waterwegen' van het architectuurpodium Haarlemmermeer en Schiphol. We zetten deze lijn in 2010 voort.

Babel heeft de afgelopen jaren een formule ontwikkeld, waarbij vraagstukken over ruimtelijke ontwikkeling en inrichting, architectuur en vormgeving op veel verschillende manieren aan de orde worden gesteld. In de afgelopen vijf jaar is de belangstelling voor onze activiteiten flink gegroeid. Ons adresbestand beslaat inmiddels meer dan 1000 adressen. De activiteiten van Babel krijgen veel aandacht in de lokale media. We kunnen gerust zeggen, dat Babel inmiddels een gevestigde naam is in de Zaanstreek. Namens het bestuur wil ik onze vrijwilligers, subsidiegevers, sponsors en al diegenen die ons in het afgelopen jaar hebben geholpen om onze ambities waar te maken, hartelijk bedanken.

Gerrit Teders, voorzitter Stichting Babel

Colofon Babel 2009

Programmaraad en organisatie: Bestuur:

Els Bakker, architectuurhistoricus en docente
Pieter Brand, industrieel ontwerper
Steven Brunsmann, architect
Paul Carree, architect
Charlotte Faber, office manager
Jaap Franse, emeritus hoogleraar experimentele natuurkunde voormalig rector magnificus UvA
Albert Groothuizen, zelfstandige in projectmanagement
Duco van der Hoeven, architect
Ron Kiburg, volkshuisvester
Katrine van Klaveren, voorzitter Tengel
Wim Klaassen, architect
Cees Kruit, architect
Ellie Lissenberg, emeritus hoogleraar criminologie
Ishak Önen, architect
Floor Ouwehand, senior communicatie medewerker
Marga Palmboom, organisatie begeleiding
Marieke Ros, senior beleidsadviseur
Jan Schoen, visueel vormgever
Heleen Snuverink, filmaakster
Eva Stache, architect
Ria Steenaart, voormalig directeur Dienst Stadsontwikkeling, Milieu en Beheer
Gerrit Teders, stedenbouwkundige
Jouke van der Werf, architectuurhistoricus
Nicolette Zwart, secretariële ondersteuning

Voorzitter: Gerrit Teders, stedenbouwkundige
Secretaris: Evert Nagtegaal, advocaat
Ria Steenaart, voormalig directeur Dienst Stadsontwikkeling, Milieu en Beheer Gemeente Zaanstad
Penningmeester: Wimkees Sap, boekhouder
Algemene leden bestuur:
Felix Beekman, interim manager
Paul Carree, architect
Ted van Galen, stedenbouwkundige/supervisor
Cees Kruit, architect

Comité van aanbeveling:

Henry Meijdam, o.a. voorzitter VROM raad & First in Food, directeur Curnet
Sjoerd Soeters, architect en supervisor Inverdan
Hans Luiten, Wethouder Gemeente Zaanstad
Peter Tange, burgemeester Wormerland
Fred van Dam, directeur Rabobank Zaanstreek
Nico Vanderveen, notaris

© 2010 Uitgave Stichting Babel,
Musical 23 1507 TS Zaandam
Tel. 075 – 670 06 95 Fax 075 – 612 54 88

Teksten:

Marga Palmboom, Paul Carree, Ria Steenaart, Ellie Lissenberg, Duco van der Hoeven, Nanine Carree, Jaap Franse, Jan Schoen, Nicolette Zwart, Albert Groothuizen en Marieke Ros.

Fotografie:

Marga Palmboom, Paul Carree, Ria Steenaart, Nanine Carree, Marieke Ros, Jan Schoen, Nynke Joustra, KEI

Vormgeving en samenstelling:

Jan Schoen - Studio Scarpa
Eindredactie: Marga Palmboom
Drukwerk: Aranea Grafimedia.

De activiteiten in 2009 zijn mede mogelijk gemaakt dankzij subsidies en medewerking van het Stimuleringsfonds voor Architectuur, Gemeente Zaanstad, Prins Bernhard Cultuurfonds en vaste hoofdsponsors Parteon en de Rabobank Zaanstreek.

Een volledig overzicht van al onze sponsors en vrienden is achterin dit verslag te vinden

Stimuleringsfonds
voor Architectuur

the Netherlands
Architecture Fund

Prins Bernhard Cultuurfonds

Zaanstad
top van de Randstad

Activiteiten Babel 2009

Tentoonstelling Hergebruik van Industrieel Erfgoed

Reeds opgenomen in jaarbericht 2007-2008.
Was te bezoeken t/m 14 februari 2009.

Babel Cinema 2009 Helvetica

Datum: 18 januari 2009,
Filmtheater deFABRIEK Zaandam
Opkomst: 75 bezoekers
Film: Helvetica, regie Gary Hustwit
Inleiding: Wim Crowel, grafisch vormgever en hoogleraar aan de TU te Delft.

Babelsalon 2009

De Zaanstreek van provisiekast naar hofleverancier

Datum: 20 januari 2009,
Opkomst: circa 35 bezoekers
Hans Bosma in gesprek met Henry Meijdam, o.a. voorzitter Stichting First in Food, voormalig burgemeester Zaanstad.

Babelsalon 2009

Wat zijn de sociale consequenties van de kredietcrisis?

Datum: 17 maart 2009 La Brèche Wormerveer
Opkomst: circa 30 bezoekers
Hans Verploeg in gesprek met prof. dr. Nico Wilterdink, hoogleraar sociologie UvA.

Babelcreativ 2009 Workshop Water

Datum: 7 maart 2009, Serah Artisan Zaandam
Workshopleider: Huij Kraaijeveld
Aantal deelnemers: 23 genodigden.
Bezoekers presentatie: 40.

Babeldiscussie 2009

Tussen Droom en Daad

Datum: 25 maart 2009, Serah Artisan Zaandam
Opkomst: circa 55 bezoekers
Inleiding: Endry van Velzen, architect de Nijl Architecten Rotterdam en Marcel van der Lubbe, architect ANA Architecten Amsterdam
Discussieleidster: Jacqueline van der Sande, directeur van Beaumont Communicatie & Management te Amsterdam.

Workshop Nieuw leven langs oude

waterwegen I.s.m. Podium Haarlemmermeer
Datum: 9 mei 2009.
Aantal deelnemers: 20 personen.
boottocht Zaandam/Haarlemmermeer m.m.v. Paul Carree, Carree Architecten, Jaap Draaisma, Urban Resort en Floor Arons, Arons & Gelauff Architecten.

Babelexcursie 2009

Hamburg: A tale of two cities

Datum: 14, 15 en 16 mei, Hamburg
Aantal deelnemers: 38 personen.
M.m.v. van stadsgidsen, Thorsten Gödtel en Uwe Cartensen.

Babelsalon 2009

Een industrie die zich vernieuwt

Datum: 19 mei 2009 La Brèche Wormerveer
Opkomst: circa 30 bezoekers
Hans Verploeg in gesprek met Prof. dr. W. L. Buitelaar, hoogleraar/fellow bedrijfsorganisatie.

Babeldiscussie 2009

De regie van de stedelijke herstructurering

Datum: 16 juni 2009, Zaantheater Zaandam
Opkomst: circa 180 bezoekers
Introductie Geke Faber, burgemeester Zaanstad, Inleiding van Henry Meijdam, o.a. voorzitter van de VROM-raad, Ella Vogelaar, ex-minister Wonen, Wijken en Integratie. Discussie tussen inleiders en forum bestaande uit Ron Kiburg, adviseur bewoners Kleurenbuurt, Leonore Olde-Verburg, gebiedsmanager Poelenburg en Kleurenbuurt, Frank van Dooren, directeur ZVH, Kees Ruyter, rayonmanager Poelenburg Parteon, Hans Buijning, directeur Welsaen, Joktan Cohen, projectdirecteur van de Zaanse Kracht, Wijnand Looise, hoofd gebiedsontwikkeling Deltaforte/Rochdale, Ben Vos, gebiedsontwikkelaar Kleurenbuurt Bouwfonds, Gabriel van Kaam, vestigingsdirecteur Rochdale, Ben Regter, voorzitter Bewonerscommissie ZVH en Martin Wessel, voorzitter Bewonerscommissie Parteon. Discussieleider: Jan Roncken, projectmanager stedelijke vernieuwing Orka Advies.

Dag van de Architectuur Zaanstreek 2009 Mobiliteit | de buurt lééft

Datum: 28 juni, Havenbuurt en Vissershof
Opkomst: circa 400 bezoekers
Met medewerking van bewoners van Vissershof, Reina Schouten, Anneke Hoogmoed, Marjan Schuit en Fred Blom en bewoners van de Havenbuurt, buurtvereniging 't Stekkie, met Martin Buhr, buurt- en speeltuinvereniging Het Havenkwartier (Klaas Marees en Daniel Dimmers), Fluxus (Centrum voor de Kunsten), Emriye Yildiz, Joanne Zegers en Mayanca, Stichting Tengel, Katrine van Klaveren en Max Linsen, Hans Kuyper (Stadsdichter), Ida van der Lee, Jan IJskes (Coogh Funderingstechniek), Heleen Snuverink (Lena filmproducties), het Gemeentearchief, Djembegroep, Ashok Olijhoek (Spirit Evenementen), Bas Liesker (Heren5 architecten), ZVH en Leonore Olde-Verburg.

Babeldiscussie 2009

Estafette-debat Kustwaarts

Datum: 28 augustus, Koekfabriek Zaandam
Opkomst: circa 75 bezoekers
In samenwerking met Arcam
Discussieleider, Maarten Kloos (Arcam).
gastspreekers Gert Urhahn, stedenbouwkundige Urhahn Urban Design Amsterdam en Piet Keijzer (wethouder Ruimtelijke Ordening, Wonen + werk, inkomen en integratie).

Babelsalon 2009 Energie

Datum: 22 september 2009
La Brèche Wormerveer
Opkomst: circa 32 bezoekers
Piet Bakker in gesprek met Prof. Lucas Reijnders, hoogleraar Milieukunde UvA en medewerker van de Stichting Natuur en Milieu.

Stadssafari KEI-on-the-road

Datum: 23 september 2009,
aantal deelnemers circa 60.
i.s.m. kenniscentrum KEI, de gemeente Zaanstad, woningbouwvereniging ZVH en Parteon door een aantal herstructureringsbuurten in Zaandam-Zuid, die 'op de schop zijn gegaan'.

Babeldiscussie 2009

Wijkvernieuwing onder de loep genomen

Datum: 23 september 2009, Serah Artisan
Opkomst: circa 60 bezoekers
Dik Breunis (recensent KEI), Bob Stolker (Bob Stolker Vastgoed, via ZVH betrokken bij de ontwikkeling van de Vijfhoek en het Vissershof), Ron Kiburg (namens de bewoners) Leonore Olde-Verburg (gemeente Zaanstad, gebiedsmanager Zaandam Zuidoost)
Discussieleidster: Jacqueline van der Sande, directeur van Beaumont Communicatie & Management te Amsterdam.

Babelexcursie 2009

Voorbeelden en ervaringen van herstructureringswijken

Datum: 16 oktober, Amsterdam
Aantal deelnemers: 33 personen
Met medewerking van Stan Steegeling, stedenbouwkundige stadsdeel de Baarsjes
Paul Carree, architect, Gerard Lont, stedenbouwkundige Nieuwe Bijlmer
Jenny van Dalen, gids voor de Bijlmer Experience Bijlmer tour.

Babelvriendendag 2009

Vanuit een andere hoek van onze streek

Datum: 30 oktober 2009, Wormer/Spijkerboor
Aantal deelnemers: 35 personen
Met medewerking van de Poelboerderij, Willem Messchaert (Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier) en Willem Rol (o.a. Water Natuurlijk).

Babelsalon 2009

De houdbaarheid van ons pensioenstelsel

Datum: 17 november 2009
La Brèche Wormerveer
Opkomst: circa 30 bezoekers
Piet Bakker in gesprek met Prof. Arnoud Boot, hoogleraar financiën UvA.

Datum: 18 januari 2009

Filmtheater deFabriek, Zaandam

Aantal bezoekers: 75 personen

Film: Helvetica,

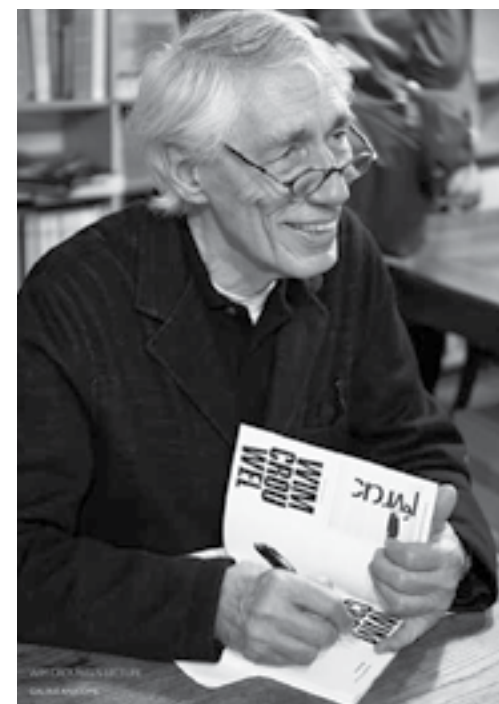
regie Gary Hustwit (2007)

Presentatie: Wim Crouwel,

grafisch vormgever en bijzonder

hoogleraar industriële vormgeving

aan de TU te Delft

50 jaar Helvetica

Ter viering van het 50 jarig bestaan van het lettertype Helvetica maakte de Amerikaanse regisseur

Gary Hustwit deze documentaire. Dit fameuze schreefloze lettertype staat symbool voor het modernisme van de jaren 60 en 70 in Nederland en werd ontworpen door de Zwitser Max Miedinger.

De film biedt een schitterend beeld van de alomtegenwoordigheid van letters en opschriften in onze samenleving, en de bijna dominantie van één lettertype daarin.

Daarnaast schetst de film een mooi beeld van de omwenteling die in de jaren '50 plaatsvond in de wereld van lay-out en typografie, en de razendsnelle verspreiding die één lettertype in die tijd gekend heeft, en de reactie die daar een decennium later op gekomen is. Ter viering van het 50 jarig bestaan van het lettertype Helvetica maakte de Amerikaanse regisseur Gary Hustwit deze documentaire.

Dit fameuze schreefloze lettertype staat symbool voor het modernisme van de jaren 60 en 70 in Nederland en werd ontworpen door de Zwitser Max Miedinger. De film biedt een schitterend beeld van de alomtegenwoordigheid van letters en opschriften in onze samenleving, en de bijna dominantie van één lettertype daarin.

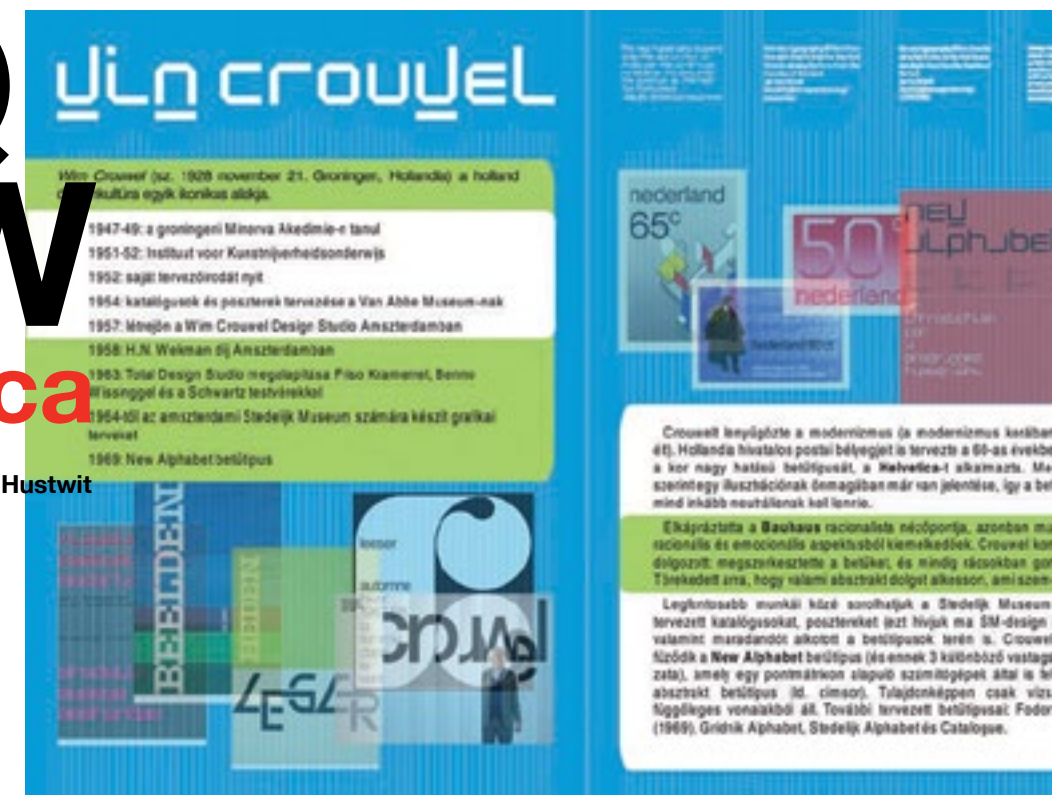
Aan het woord komen verschillende grafici die zelf ook lettertypes ontwerpen en lopen de emoties soms hoog op. Zo is de Duitse vormgever en typograaf Erik Spiekermann er geen liefhebber van. Hij verklaart het slechts een soort grondstof voor sommige vormgevers, zoals suiker in je keuken. Ook Gerard Unger heeft weinig met de Helvetica: 'Op klein formaat, in wat langere teksten, is de letter slecht leesbaar.' Toch hebben wereldwijd diverse ontwerpers van naam en faam de Helvetica omarmd als 'typeface of choice'. Massimo Vignelli is een groot fan van deze letter en gebruikte hem onder andere voor de logo's en huisstijlen van American Airlines, de National Parks Service, New York Subway, Benetton en Knoll en ook Neville Brody gebruikte na zijn 'The Face' tijdperk de Helvetica enige tijd als exclusieve letter in al zijn ontwerpen. In de documentaire komt ook Wim Crouwel aan het woord: Helvetica

kreeg mede dankzij hem in de jaren 60 bekendheid in Nederland. Hij gebruikte de letter onder andere op diverse postzegels, voor de huisstijl van Randstad Uitzendbureau en voor de affiches en het logo van het Stedelijk Museum. Volgens Wim Crouwel is de letter neutraal en heeft het geen eigen uitdrukking. Hierdoor komt de boodschap van het ontwerp helder over.

Na afloop van de film trakteerde Wim Crouwel persoonlijk de bezoekers op een uitgebreide presentatie over zijn oeuvre en werkzaamheden. Hij werd geboren in 1928 te Groningen en volgde tussen 1947 en 1949 in zijn geboorteplaats alereerst een opleiding beeldende kunst aan de academie Minerva. De strakke vormgeving van dit gebouw heeft hem enorm geïnspireerd. Net zoals de architectuur van le Corbusier, Rietveld en de Van Nelle fabriek in Rotterdam haar sporen hebben nagelaten in zijn werk. Na zijn beeldende kunstopleiding volgde hij lessen typografie aan het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs (tegenwoordig de Gerrit Rietveld Academie) in Amsterdam. In 1952 richtte hij een eigen ontwerp bureau op. Aan het einde van de jaren vijftig begon hij een samenwerking met industrieel en meubelontwerper Kho Liang Ie. Edy de Wilde, directeur van het Van Abbemuseum in Eindhoven, trok Wim Crouwel in 1956 aan voor het ontwerpen van affiches, catalogi en briefpapier. Deze samenwerking is voortgezet in Amsterdam als De Wilde van 1963 tot 1985 directeur wordt van het Stedelijk Museum. Daarmee werd Edy de Wilde de opdrachtgever waar Crouwel het langst voor heeft gewerkt. Op de eerste affiches van het Van Abbemuseum interpreteert hij het werk van de kunstenaar waarvan hij moet meedelen

ABCDE FGHIJKL MNOPQ RSTUVW XYZ Helvetica

A documentary film by Gary Hustwit

dat deze exposeert. Hij laat dat later los en na louter typografisch werk brengt hij door middel van kleurgebruik en kenmerkende elementen die bij de kunstenaars passen, de boodschap duidelijk over. Al in de jaren bij het Van Abbemuseum zien we de neiging tot standaardiseren, tot het ontwerpen van een stramien.

Pas halverwege de jaren zeventig in Amsterdam maakt Crouwel gebruik van foto's van de kunst die hij moet communiceren in de vorm van een uitsnede of soms een zelfstandig voorwerp. De letters worden dan toevoegingen aan een beeld. Wim Crouwel was in 1963 één van de vijf oprichters van Total Design. Het bureau kreeg zijn naam Totaal Ontwerp, omdat het bedrijf zich, als eerste ontwerp bureau in Nederland, bezighield met het ontwerp in de meest brede zin van het woord. Crouwel introduceerde vaste formaten, stramiënen en lettertypen in het grafische werk en voerde zo een vorm van standaardisatie en industrieel denken in het ontwerpen door. Zijn houding was in eerste instantie gericht op communicatie. Vormlust en functionalisme, zijn bij Crouwel intens verbonden, hetgeen soms botste met zijn eigen gevoel voor esthetiek.

Trots is Crouwel nog steeds op zijn ontwerp in 1967 van 'New Alphabet'. Deze voor de kathedraal ontworpen letter bestaat, gezien de mogelijkheden van de straalbuis, alleen uit horizontalen en verticalen. Het New Alphabet werd echter ingehaald door het computertijdperk en verguisd in die tijd. Tegenwoordige generaties zijn wel weer gecharmeerd van deze letter en passen hem nu regelmatig toe. Crouwel ontwierp ook verschillende postzegels. De meest bekende zijn de strakke cijferfrankierzegels die in 1976 voor het eerst verschenen. Iedere Nederlander is al dan niet bewust in aanraking gekomen met een ontwerp van hem, zoals ook het telefoonboek uit 1972 en de vele logo's van grote bedrijven die we allemaal kennen.

Wim Crouwel werd in 1973 bijzonder hoogleraar industriële vormgeving aan de Technische Universiteit te Delft. In 1981 gaat hij naar Rotterdam waar hij directeur werd van Museum Boymans van Beuningen tot aan zijn pensionering in 1993. Crouwel is nog steeds actief als ontwerper en houdt zich vooral bezig met het inrichten van tentoonstellingen en verzorgen van catalogi.

De bezoekers kregen na de film en lezing nog

gelegenheid om met Wim Crouwel in gesprek te gaan. De belangrijkste vraag van hen was, waarom hij Helvetica voor bijna elke huisstijl en elke catalogus en affiche toepast? Crouwel verklaart dat hij iemand was, die dit lettertype lang omarmde als geschenk. Zeker in een tijd waar voor veel commerciële boodschappen en beletteringen allerlei verschillende lettertypen werden toegepast.

Helvetica bracht helderheid en directheid door haar soberheid, een uitgebalanceerd lettertype, vooral na een nogal stijlloze, rommelige tijd. Voor de grote huisstijlen (overheid, banken, spoorwegen en verzekeraars) werd bijna altijd voor Helvetica gekozen, omdat je dan verzekerd was van een krachtige, positieve, betrouwbare uitstraling van deze bedrijven. Hij is pas later van dit lettertype afgestapt, omdat het uiteindelijk tot een zeer steriel en stijf resultaat leidde, vooral door zijn eigen manier van werken met nogal dwangmatige stramiënen (grids). Niet voor niets werd daarom Anthon Beeke in die periode (1976) opgenomen in zijn bureau Total Design om met meer lef en schwing te ontwerpen, waardoor ook voor Crouwel zelf hierin een nieuwe omwenteling kon plaatsvinden.

Babel Discussie 2009

Datum: 25 maart 2009,

Serah Artisan Zaandam

Opkomst: circa 55 bezoekers

Inleiding:

Endry van Velzen, architect de Nijl

Architecten Rotterdam

Marcel van der Lubbe, architect

ANA Architecten Amsterdam

Discussieleidster:

Jacqueline van der Sande, directeur

van Beaumont Communicatie &

Management te Amsterdam

Utopia, tussen droom en daad

In de periode na de tweede wereldoorlog, 1945-1970, is tijdens de wederopbouw een enorme hoeveelheid woningbouw geproduceerd. Er heerste in die tijd een vooruitgangdenken, waarin wijken ontworpen werden waar licht, lucht en groen voor iedereen geboden werd. Er werd gewerkt vanuit een utopisch toekomst beeld, van wijken met veel woonkwaliteit, waar iedereen gelukkig met elkaar samen zou kunnen wonen.

Dat er woonkwaliteiten geboden werden die niet aanwezig waren in de vooroorlogse wijken kan niet ontkend worden, maar het utopische beeld dat nagestreefd werd is bij lange na niet gehaald. Er is dus blijkbaar iets mis gegaan tussen de droom en de daad.

Nu de naoorlogse wijken, ook in Zaanstad, denk aan bijvoorbeeld Poelenburg, toe zijn aan vervanging dan wel renovatie is het goed om te beoordelen welke kwaliteiten dergelijke wijken nu wél bieden en dus behouden moeten blijven en op welke cruciale stedenbouwkundige en architect-

tonische onderdelen het misgaat en dus oplossingen voor gezocht moeten worden. Babel nodigde hiervoor twee sprekers uit, Marcel van der Lubbe (van ANA architecten) en Endry van Velzen (van de Nijl architecten), om met hen en het publiek gezamenlijk bovengenoemde zaken te bespreken en te onderzoeken. Dit gebeurde onder leiding van Jacqueline van der Sande, die o.a. gespecialiseerd is in herstructurering. Allereerst gaven beide gasten een presentatie, waarin zij ingingen op hun benadering van de problematiek en de oplossingen waaraan zij met hun bureaus op dat moment werkte

Beelden uit de presentatie van Marcel van der Lubbe.

Presentatie Marcel van der Lubbe - de Utopie en de werkelijkheid

Utopia betekent eigenlijk onmogelijke werkelijkheid. In de geschiedenis hebben vele onderwerpers utopieën ontworpen; Ledoux ontwierp Arc et Senans, Howard ontwierp de Garden City, Le Corbusier de Ville Radieuse als voorloper van de Bijlmermeer.

Deze plannen hebben een aantal gemeenschappelijke eigenschappen:

- *Regelmatig geometrisch grondplan*
- *Gecreëerd uit het niets*
- *Geen besef van plaatselijke historisch of culturele tradities en omstandigheden*

Tegenover deze utopieën stond echter een werkelijkheid waar aan de urgente vraag naar woningproductie voldaan moest worden. Dit heeft in de hele wereld geleid tot plannen zoals: Slotervaart, Kolenkitbuurt en Overtoomse veld in Amsterdam, Poelenburg in Zaandam, maar ook gelijkwaardige oplossingen in Emmen, Zeist, Kiev, Tsjechie en noem ze allemaal maar op.

Wat is eigenlijk het probleem in deze wijken:

- *Gebrek aan gelaagdheid in schaalniveaus*
- *Gebrek aan aanpassingsvermogen*
- *Gebrek aan beheer*
- *Gebrek aan anticipatie op locale omstandigheden*
- *Gebrek aan individualiteit*
- *Gebrek aan kwaliteit*

En wat is nu dan de opgave:

- *Utopie in overeenstemming brengen met de realiteit van de context. Echter wel met behoud van de utopische kwaliteiten.*

Hiervoor zijn drie soorten aanpak mogelijk:

- *Wissen en vervangen*
- *Behouden en conserveren*
- *Selecteren en transformeren*

Marcel van der Lubbe laat vervolgens een aantal plannen zien waar zijn bureau aan werkt en welke zich bevinden in de categorie 'selecteren en transformeren' omdat op die wijze de utopische kwaliteiten het beste overeind blijven en de stad als levend wezen opgebouwd blijft uit verschillende onderdelen en uit verschillende tijdsperiodes. Het bureau ANA werkt aan dergelijke plannen met name op vier thema's:

- *Gelaagde schaalniveaus, koppelingen creëren tussen buurt-gebouw-huis*
- *Aanpassingsvermogen, meer flexibiliteit toevoegen*
- *Lokale omstandigheden, beter aansluiten op context*
- *Individualiteit en collectiviteit. Hoe verhoudt zich mens tot huis, tot gebouw?*

In Complex 8 te Leidschendam heeft ANA een lange galerijflat getransformeerd tot een modern woongebouw, Marcel licht aan de hand van beelden toe welke ingrepen noodzakelijk waren en waarom:

- *Vergroten balkons, om woonkwaliteit te verbeteren*
- *Ophogen galerijen*
- *Verbeteren plint door toevoegen woon-werk woningen, meer leven op straat*
- *Verbeteren relatie tussen gebouw en tuin, en tussen huis en tuin*
- *Verbeteren entrees, waardoor ontsluiting*

- *onderdeel van thuis komen wordt*
- *Optimaliseren van woonplattegronden*

Voor deze onderdelen werden ontwerp oplossingen bedacht, die gezamenlijk werden beoordeeld op de geleidende schaal. Als namelijk alle woningen hetzelfde opgelost worden, ontstaat weer dezelfde anonieme machine die het gebouw was, er werd juist gezocht naar schaa sprongen tussen buurt-gebouw en huis. Door verschillende oplossingen op verschillende plekken in het gebouw toe te passen, wordt de schaa sprong naar de individuele woning zichtbaar en krijgt het gebouw een andere verschijningsvorm. Functionele oplossingen en een esthetisch doel vullen elkaar op die wijze aan.

In Zeist werkt ANA aan een soortgelijke flat, hoger en langer, maar in dezelfde typologie, alleen in een totaal andere setting, namelijk in een bos. De oplossing is hier gezocht in het creëren van individuele kwaliteiten door het introduceren van typologische verschillen. De anonimiteit van allemaal gelijkwaardige woningen wordt op die manier opgeheven en de schaa sprong tussen gebouw en woning zichtbaar gemaakt. Binnen een flat van dergelijk formaat biedt de ligging van de woning al voldoende kwaliteitsverschillen om typologische verschillen te creëren.

- *Bovenste verdiepingen; wonen onder de hemel*
- *Tussen verdiepingen; wonen in de omgeving*
- *Lage verdiepingen; wonen in het bos*
- *Begane grond; wonen en werken op de rond*

Vanuit deze kwaliteiten zijn woningplattegronden ontworpen en gevelementen getekend, die

op een esthetische wijze een totaal genereren, de verscheidenheid van elementen binnen het stramen van het totaal, levert een eenheid van veelheid op. Marcel laat nog kort enkele andere plannen zien waar ANA aan werkt, zoals de waterlandsche Scheg in A'dam Noord en de Noordstrook in Nieuw West, welke bijna opgeleverd wordt.

Zijn eindbeeld laat een schilderij zien van een pittoresk oud Nederlands dorp in het landschap met de tekst 'Context in Motion'. De Utopie zal nooit bereikt worden, juist de verandering zorgt ervoor dat we vooruitstrevend blijven, de context van onze leefomgeving is nooit klaar, maar dat is maar goed ook.

Presentatie Endry van Velzen - Verandering en Continuïteit, ontwerpen aan de naoorlogse stad

Endry start zijn presentatie met beelden uit de periode tussen 1945 en 1970 en legt uit dat dit een zeer bijzondere periode geweest is in de Nederlandse bouwgeschiedenis. Hij legt uit dat de vraagstukken die hebben geleid tot de toenmalige stedenbouwkundige oplossingen voortkwamen uit de volgende vragen:

- *Groei en positie, waar moest de stad zich uitbreiden en welke relatie was er noodzakelijk tussen die uitbreidingen en de stad?*
- *Welke structurelementen werden ingezet om een stedenbouwkundig plan 'leesbaar' te maken?*
- *Hoe werden stedenbouwkundige weefsels en ensembles ingezet om een leefomgeving te ontwerpen die voldeed aan het utopische beeld dat nagestreefd werd? De weefsels moesten zorgen voor duidelijke overgangen en het creëren van eenheid op hoger schaalniveau, de ensembles werden ingezet om collectieve kwaliteiten te genereren.*

Van Velzen laat voorbeelden zien uit Amsterdam West en licht toe dat architectuur en stedenbouw in die tijd als twee-eenheid gezien werd. De architect ontwierp een gehele reeks gebouwen en zocht de kwaliteit in de manier hoe deze gebouwen samen kwamen, oftewel een ensemble waarin de buitenruimtes en tussenruimtes collectieve kwaliteiten kregen.

Na deze inleiding wordt ingegaan op de problematiek van heden ten dage. Interventies in de bestaande stad, waar ook de Nijl Architecten aan werken, krijgen te maken met de volgende gegevens:

- *Vele partijen spreken mee (proces)*
- *Kennis van het gebied (analyse)*

- *Zicht op verandering (programma en dynamiek)*
- *Benutten kwaliteit gebied (continuïteit)*
- *Inbreng nieuwe kwaliteiten (vaak afhankelijk van positie in groter verband)*
- *Opgave op meerdere schaalniveaus*

Vervolgens toont Endry van Velzen plannen waar hij aan gewerkt heeft met zijn bureau om de bovengenoemde thema's toe te lichten. In Amsterdam West heeft zijn bureau geprobeerd om de kwaliteiten op het hoge schaalniveau met herkenbare openbare ruimtes, waaraan belangrijke structurerende gebouwen ontworpen zijn, over-eind te houden. Juist ook op de plekken waar sloop/ nieuwbouw is toegepast heeft zijn bureau voorgesteld weer nieuwe stevige gebaren te bouwen, om continuïteit te garanderen in de stedelijke ruimte.

Aan de hand van het plan Paddepoel in Groningen legt hij uit hoe belangrijk het is om in de stedenbouwkundige structuur, op hoog schaalniveau, dus ook buiten het gebied waarvoor ontworpen wordt, weefsels te zoeken waar op aangesloten kan worden om ook nieuwe onderdelen van de stad meteen te linken aan leefstructuren en patronen. In de wijk Paddepoel werden door zijn bureau nieuwe openbare ruimtes ontworpen, voortkomend uit de stedenbouwkundige plaatsing van nieuwe woningbouw. De openbare plekken werden geschakeld aan de belangrijke weefsels van de stad, zodat ze gebruikt en onderdeel worden van het grotere geheel.

Overigens geeft Endry aan dat niet altijd alle bewoners van de nieuwe wijk hier blij mee zijn, zij zien liever bepaalde openbare plekken een collectieve kwaliteit krijgen, maar juist dat zou de stad volgens hem geen goed doen. Openbare plekken moeten een goede sociale controle hebben, doordat gebouwen er op gericht zijn, maar dat wil nog niet zeggen dat de bewoners van die gebouwen de plek vervolgens kunnen opeisen. Het idee van de stad is juist om er geconfronteerd te worden met elkaar en gezamenlijk te leven.

Als laatste licht Endry van Velzen nog enkele plannen toe aan de hand van beelden, waarin hij laat zien hoe zijn bureau gebouwen ontwerpt die zich binnen een ensemble bevinden. Een onderdeel van het voorgaande plan, Paddepoel in Groningen, is daar een voorbeeld van. De woningen rondom het havenkje zijn zo gegroepeerd dat ze gezamenlijk een openbare plek maken.

Voor de Dieze in Zwolle, waar sloop | nieuwbouw in een wederopbouw wijk werd voorgesteld, heeft de Nijl architecten een ingenieus plan ontworpen, waarin de openbare ruimte rondom het gebouw

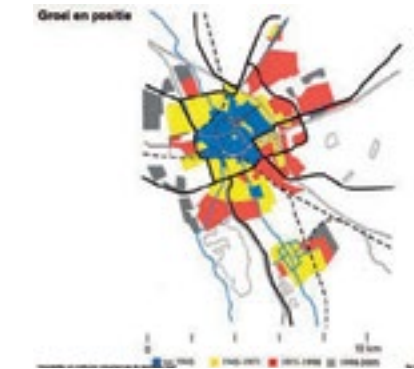
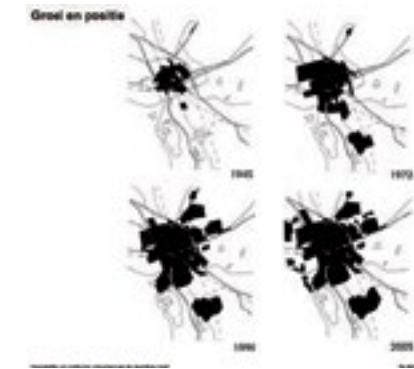
doorloopt en aangesloten wordt op de stroken verkaveling van de rest van de wijk (continuïteit). Door de plaatsing van entrees en ontsluiting tussen de stroken in, wordt toch een duidelijk onderscheid gecreëerd tussen het werkelijk openbare gebied en het gebied dat een collectieve sfeer en kwaliteit heeft.

In de Wijert in Groningen verving de Nijl architecten een deel van een wederopbouw wijk door er een nieuwe galerijflat toe te voegen. Zorgvuldig ontworpen plintinvullingen en het ontwerpen van de galerijzijde als echte gevel hebben er voor gezorgd dat een gebouw ontstaan is dat niet de uitstraling heeft van een galerijflat, maar wel qua opbouw en structuur aansluit bij de oorspronkelijke ideeën en uitgangspunten van dergelijke wijken.

De continuïteit is zeer belangrijk voor de Nijl architecten, zoveel is duidelijk. Iedere keer een nieuwe utopie nastreven heeft geen zin, voortborduren en verbeteren van bestaande utopieën zal ons wellicht dichterbij realisering brengen.

Na de twee presentaties vindt een discussie plaats met het publiek in de zaal. Met name het onderwerp van de lokale omstandigheden en het beter aansluiten op de context, leeft onder het publiek. Bij de aanpak die toegepast moet gaan worden in de Zaanstreek, bij plannen voor bijvoorbeeld Poelenburg en de Kleurenbuurt, verdient dit onderwerp veel aandacht. Mensen in de zaal noemen niet alleen de kwaliteit van de gebouwen en de openbare ruimte als aandachtspunten, maar geven ook aan dat functies, of met name de afwezigheid daarvan, een belangrijk dilemma is, dat veel meer aandacht zou moeten krijgen. Als er veel programma (functies) in de plinten van gebouwen zouden terug komen neemt de kwaliteit van de openbare ruimte vanzelf toe, sociale controle zal toenemen en dus ook de woonkwaliteit. De sprekers zijn het daar mee eens en geven aan dat zij niet voor niets vaak woon-werk woningen voorstellen in de plint van hun ontwerpen, maar dat dergelijke maatschappelijke ontwikkelingen door ons allemaal veroorzaakt worden.

Schaalvergroting maakt zaken goedkoper, dus kleinschalige functies worden weg geconcentreerd. Het publiek wijst aanwezige bestuurders in ieder geval op het belang van dergelijke functies binnen hun wijk. Daarnaast wordt aandacht gevraagd voor de inrichting van de openbare ruimte en het onderhoud daarvan. Want ook dat blijkt een heikel punt. Openbare ruimte mooi ontwerpen is belangrijk, maar het daarna ook mooi houden is iets anders. Ook deze boodschap wordt meegenomen door bestuurders.

Beelden uit de presentatie van Endry van Velzen.

Babel Discussie 2009

Datum: 16 juni 2009, Zaantheater

Opkomst: circa 180 bezoekers

Opening:

• Geke Faber, *burgemeester Zaanstad*

Inleiding:

• Henry Meijdam,
o.a. *voorzitter van de VROM-raad*
• Ella Vogelaar, *ex-minister Wonen, Wijken en Integratie*

Forum:

• Ron Kiburg, *adviseur bewoners-organisatie Kleurenbuurt*
• Leonore Olde-Verburg, *hoofd afdeling gebiedsmanagers*
• Frank van Dooren, *directeur ZVH*
• Kees Ruyer, *rayonmanager Poelenburg Parteon*
• Hans Buijning, *directeur Welsaen*
• Ben Regter, *voorzitter Bewonersraden ZVH*
• Martin Wessel, *voorzitter Bewonersraden Parteon*
• Joktan Cohen, *Projectdirecteur van de Zaanse Kracht*
• Gabriel van Kaam: *vestigingsdirecteur Rochdale*
• Wijnand Looise, *hoofd gebiedsontwikkeling Deltaforte/Rochdale*
• Ben Vos, *gebiedsontwikkelaar Kleurenbuurt Bouwfonds*

Discussieleider:

• Jan Roncken, *Orka Advies, projectmanager stedelijke vernieuwing sociaal en fysiek*

De regie van de stedelijke herstructurering

De stedelijke herstructureringsopgave is een complexe opgave en ondervind veel vertraging. De achterstand in stedelijke vernieuwing heeft te maken met de vele partijen die bij de opgave betrokken zijn. Sociale plannen moeten worden opgesteld en zittende huishoudens moeten van vervangende woonruimte voorzien worden. De vertraging heeft ook te maken met de moeilijk verenigbare korte termijn doelstellingen van projectontwikkelaars met de lange termijn doelstellingen van woningcorporaties. Van herstructurering van stedelijke gebieden wordt veel verwacht. Herstructurering wordt gezien als een succesvol instrument om aanpassingen aan de huidige woonvoorraad te verrichten.

Paul Carree heet iedereen welkom, gevolgd door een korte uitleg wat Babel is en doet. Alvorens burgemeester Faber het openingswoord te laten verrichten geeft Paul ook een kleine introductie over de huidige werkzaamheden van de inleiders, Henry Meijdam en Ella Vogelaar

Hierna opent burgemeester Geke Faber de bijeenkomst. Allereerst bedankt zij Babel voor de organisatie van de vele interessante avonden met boeiende sprekers en thema's. Over het onderwerp van deze avond is zij van mening dat men toch vaak worstelt met de regie. Wie moet er als regisseur optreden, wie zijn de geldschietters en hoe moet hiermee omgegaan worden? De vraag is of daar een pasklaar antwoord voor is en ze wenst het forum een interessante discussie. Discussieleider Jan Roncken vult aan dat ook de betrokkenheid van de bewoners hierin een belangrijke rol speelt, maar moet dit juist meer of minder? Een goede samenwerking tussen de vele partijen is vooral van groot belang.

Henry Meijdam leidt de discussie in en geeft meteen toe dat er uit van te voren gevoerde gesprekken is gebleken, dat het een stroperig en taai onderwerp is, dat met kleine stappen vooruit gaat. Een stad bestaat uit een concentratie

van mensen die samen met de mogelijkheid tot ontwikkeling en het creëren van economische waarde een welvarende stad kunnen vormen. Er is meer aandacht gekomen voor het feit dat oudbouw nieuwbouw zal worden, maar hoe om te gaan met stenen en dan samen met de mensen een stad leefbaar maken? Hierover zal moeten worden nagedacht en er zal geluisterd moeten worden naar de bewoners zelf. Wat doen ze, wat willen ze? Maar ook naar verbindingen en de plek van 'jouw' stad ten opzichte van de omgeving: Waarin is het complementair en waarin uniek? Wil men voorzieningen juist binnen of buiten de stad?

Een stad moet een organisme worden en dit vergt beleid. Vanuit gelijkwaardigheid handelen en kijken naar wat er al bestaat in de omgeving. Het kost altijd minder energie om iets wat er is, beter te maken, dan om geheel opnieuw te beginnen. Als je een stad als een ladder beschouwt, zullen eerst de kansen en belemmeringen bekeken moeten worden. Hierna kan er een stijging komen met kleine stappen en tot slot kunnen de ontbrekende 'sporten' worden gecreëerd. Belangrijk is dat dit met elkaar gebeurt en dat daarbij uitgegaan wordt van gelijkwaardigheid in plaats van hiërarchie. De overheid speelt een

grote rol binnen de agenderingsfase door sturing te geven aan wat en hoe iets gebeurt, doordat zij - zoals de andere partijen - geen eigen belangen hebben. Door het meeleveniveau te benutten en dan snel te reageren kan een soort emancipatiemachine in werking worden gezet. Van belang is dat de overheid vrij snel de partijen bij elkaar brengt die betrokken zijn bij het probleem. Mensen moeten binding krijgen met hun stad, ze moeten zich er thuis voelen, trots zijn op de omgeving. Dit kan gerealiseerd worden door ze te betrekken bij de groenvoorziening. Ook is men kritisch. De middenklasse is belangrijk en die moet blijven. Zorgen voor woningen boven winkels, dat ziet er 's avonds al stukken beter uit dan winkelstraten of pleinen met dichte, donkere luiken ervoor. Hetzelfde geldt voor bedrijventerreinen. Kwaliteitsdenken bij vormgeving van de steden is zeer belangrijk en verdichting moet worden gepland met verstand en liefde.

Tenslotte geeft de heer Meijdam de volgende tips. Zorg voor goede onderwijsvoorzieningen. Ook cultuur, ontspannen en recreëren zijn zeer belangrijk voor een stad. Probeer ondernemers te stimuleren en bekijk wat nodig is op de eigen woningmarkt. Luister goed naar de bewoners en handel op lokaal niveau. Voorkom snelle oneliners, waardoor illusies worden verkocht. Werk samen en bied perspectief!

Ella Vogelaar begint haar inleidende verhaal met het complimenteren van de vrijwilligers. Poelenburg is voor haar bekend terrein, de Kleurenbuurt niet zo. Over de vraag wie de regie in handen heeft bij stedelijke herstructurering is ze duidelijk; het is niet van doorslaggevende betekenis wie de regie heeft. Structuur is belangrijk, maar de mensen waar het om gaat moeten het doen.

Volgens haar ligt de nadruk te veel op de fysieke kracht en moet er meer geïnvesteerd worden in de mensen die er wonen.

Als kritiek op het visieplan van Poelenburg gaf Ella Vogelaar aan dat de zwakke punten als lage inkomens en hoge schooluitval worden benoemd, maar dat de oplossingen voor haar niet voldoende zijn. Schooluitval vindt met name plaats tijdens de eerste twee jaar van de middelbare school, dit kan dan ook niet worden opgelost door het plaatsen van een brede basisschool. De link tussen het investeren in ondernemerschap en de lage inkomens is haar ook niet duidelijk

Gedifferentieerde woningvoorraad is cruciaal, dus ook de aanwezigheid van zeer verschillende inwoners, die kunnen doorverhuizen binnen hun buurt als ze op de ontwikkelingsladder stijgen. Zorg ervoor dat de buurt geen afvoertuig wordt en zet daarom niet alle probleemgevallen bij elkaar.

Bij herstructurering zal rekening moeten worden gehouden met het besef dat veranderingen ingrijpend zijn voor bewoners. Er zal eigenaarschap moeten worden georganiseerd. Niet meer denken vóór de bewoners, maar dóór de bewoners. Niet meer ontwerpen vóór de bewoners, maar dóór de bewoners.

De Rivierenbuurt in Deventer is een goed voorbeeld. Daar moet op worden doorgeborduurd, zowel bij de besluitvorming als bij de realisatie.

Er zijn 5 cruciale punten waar aan gewerkt moet worden 'het geheim van de Dappermarkt':

- Gemeenschappelijk belang
- Kennen en gekend worden
- Aanwezigheid van leiderschap

- Samenwerken met andere partijen
- Succes vieren en trots zijn op het resultaat

Jan Roncken vraagt hoe de betrokkenheid van de bewoners gestimuleerd kan worden. Ella geeft de volgende tip: Een intensieve peiling van wat er leeft in een buurt, ook buiten de bewonersorganisaties om, moet worden vertaald in de planontwikkelingen. Op deze wijze zullen bewoners vanzelf betrokken zijn en blijven. Na deze inleidingen starten de gastsprekers en het volledige forum met de discussie.

Kees Ruyer schetst dat er in Poelenburg enkele duizenden woningen zijn waar zo'n 5500 mensen wonen. Velen zijn van etnische afkomst, de werkloosheid is hoog en de jeugd zorgt voor vele problemen. Over 10 jaar zal de herstructurering achter de rug zijn. De benoeming tot 'Vogelaarwijk' heeft als voordeel dat de wijkacties snel zijn doorgevoerd, voordat er stenen werden gestapeld.

Ron Kiburg vertelt dat er in de Kleurenbuurt ca. 700 huurwoningen rijp zijn voor sloop/nieuwbouw. Het is geen echte 'Vogelaarbuurt', de buurt is nog niet erg afgegleden, de sociale problematiek is minder dan in Poelenburg en daarom wordt er geen geld vrijgemaakt voor een 'opknappbeurt'.

Leonore Olde-Verburg: In 2005 werd de Kleurenbuurt aangepakt, hoewel dit nog niet echt nodig was. Verdichting was wel aan de orde, want er waren meer woningen nodig en dit zou geld opleveren. Het stond als vierde wijk op de agenda, de gemeente heeft toen niet zelf actief plannen ontwikkeld, maar zij hebben ZVH uitgedaagd om het draagvlak van de bewoners aan te tonen. Op dit moment maakt ZVH een ontwikkelingsvisie samen met de bewoners.

Frank van Dooren: Een klein deel van Poelenburg is in ontwikkeling. De eisen van de bewoners in de Kleurenbuurt waren zeer groot en de vraag was of dat wel goed was. Er is overleg gepleegd met de bewoners en de houding van ZVH + Bouwfonds is dat de regie moet zitten bij diegene die feeling heeft bij de wijk. Er moeten niet te veel professionals aanwezig zijn. Als er te veel professionals bij betrokken zijn is het nodig om je positie binnen een bepaalde wijk op te geven, om zo het proces makkelijker te maken. Op deze manier zouden woningcorporaties met elkaar van wijk kunnen ruilen.

Henry Meijdam reageert: Als partijen niet willen, kan de overheid niets doen en moeten zij niet proberen sturend op te treden. Er moet dan op zoek gegaan worden naar meekoppelende belangen.

Dhr. van Dooren geeft aan dat het bouwfonds onlangs uit de Kleurenbuurt is gestapt, omdat ZVH er behoefte aan had om de risico's beter beheersbaar te krijgen. Beïnvloeding vanuit de gemeente was hierin niet nodig. Waarna **Joktan Cohen** aangeeft dat de Gemeente op deze wijze een andere rol kan spelen, zoals investeren op het gebied van sportvoorzieningen voor de cluster 'gezond leven'.

Jan Roncken geeft aan dat tijdens processen vaak de alliantie wordt overgenomen door een strakke projectleiding, een zogenaemde bouwputboer.

Dhr. Meijdam reageert dat dit het geval is als

de verschillende fases gescheiden worden en er aan het begin te veel valse illusies worden gewekt, waarvan iedere partij weet dat deze nooit zal uitkomen.

Mevr. Olde-Verburg geeft aan dat ze nu ook in de Kleurenwijk tegen dit probleem aanlopen. Hoe behoud je de kwaliteit? Naast de maatschappelijke vraag is er een economische vraag en op dit moment komen ze financieel niet rond. Volgens **dhr. Meijdam** moeten deze twee vraagstukken niet los van elkaar worden bekeken. Hoe breng je de kwaliteitseisen over tot wat economisch rendabel is?

Van Dooren geeft aan dat een transparant proces belangrijk is, waarin ook de risico's worden aangegeven, zodat het geloofwaardig blijft en de bewoners begrip hebben als het economisch tegen zit. Volgens **Ron Kiburg** is het van belang dat de vertraging die de Kleurenwijk nu oploopt, zo kort mogelijk wordt gehouden, omdat anders het draagvlak van de bewoners snel achteruit. Volgens **dhr. Cohen** kan door uitvoering van een kleiner deel van de plannen wel de kwaliteit behouden blijven.

Vanuit de zaal komt er een vraag van **Arnold Broekhof**, bewonerscommissie ZVH.

Op een buurtbijeenkomst van de Rosmolenbuurt werd aangegeven dat er op dit moment geen geld was voor nieuwbouw, maar inmiddels zijn ze wel begonnen met slopen.

Kees Ruyven legt uit dat in 2005 de gemeente de regie van de Rosmolenbuurt bij Parteon heeft gelegd. Het plan van toen is te leidend geweest en er is pas te laat een kantoorje in de wijk

geopend, waar mensen op spreekuur konden komen. Inmiddels is er in volledige transparantie overleg geweest met de bewoners, waarin is aangegeven dat er door de economische crisis op dit moment eerst woningen moeten worden verkocht, voordat ze kunnen worden gebouwd.

Jan Roncken wil weten hoe het komt dat de professionals zich zo laten opslukken door de overheid en de corporaties zou volgens **dhr. Ruyven** misschien een verbetering zijn. Het probleem zit volgens **dhr. Meijdam** echter in het afwijkende ritme van de samenleving, die snel is en de politiek, elke vier jaar. Deze sluiten niet op elkaar aan. De alliantie is lang bezig om het project juridisch dicht te timmeren, zodat een volgende politieke lichter het niet van de baan kan schuiven.

Dhr. van Dooren voegt hier nog aan toe, dat ook de corporatiegroepen steeds meer op de politiek beginnen te lijken: ze kijken steeds meer naar titels in plaats van dat ze de gemeenschappelijke doelstellingen voor ogen houden.

Dhr. Meijdam vult dit nog aan met dat het belangrijk is om per probleem aan te geven wie en wat er nodig is. Deze groep zou bij elkaar moeten komen in een alliantie, die niet elke vier jaar wisselt, maar aanblijft tot het vraagstuk is opgelost.

Uit de zaal volgt een vraag van **Jan Terwisscha:** Hoe maak je bewoners eigenaar van de wijk, wat voor soort projecten? Hoe krijg je ze de deur uit voor de wijk?

Ella Vogelaar verklaart dat gezocht wordt naar projecten, zoals 'Emmen revisited', een unieke

samenwerking tussen gemeente, bewoners, wijkorganisaties en corporaties. Bewoners zijn daar medeverantwoordelijk voor hun wijk en er is een wijkbestuur gevormd. Andere voorbeelden zijn te vinden in een wijkonderneming in Eindhoven, waar gezamenlijk beslissingen worden genomen en bewoners volledig verantwoordelijk zijn. Of enkele bewonersverenigingen in New York | Engeland die nog een stapje verder gaan en waar corporaties huizen aan een vereniging van eigenaren (de bewoners) verkopen.

Jan Roncken verwijst naar een website van het SEV: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting voor meer voorbeelden.

Eerder deze avond is aangegeven dat er in Poelenburg te weinig betrokkenheid is geweest door de bewoners. Volgens **Martin Wessel** hebben de corporaties voornamelijk gezamenlijk met elkaar rond de tafel gezeten, maar niet met de bewoners. Daarvoor waren de klankbordgroepen, maar deze zijn echter niet wettelijk. **Kees Ruyven** heeft wel het gevoel dat de Poelenburgers het veelal eens zijn met het actieplan

problemen ontstaan. Dit wordt later uit de zaal bevestigd door **Ans Pieper** uit de Kleurenbuurt. Ze is erg positief over het traject tot aan de visie en ze ziet wel wat er van komt in de toekomst. In de kleurenbuurt heeft volgens **Ben Regter** de bewonerscommissie aan het begin van het proces een adviseur gekregen, omdat ze bang waren dat ze er niet uitkwamen. Dit is een goed begin geweest. Ten aanzien van Poelenbrug trekt hij zijn twijfels. In een krantje citeert hij, dat de bewoners goede ideeën hebben maar deze niet gehonoreerd worden.

Ondanks dat het geen wet is pleit **Gabriel van Kaam** wel voor het belang hiervan. Na elke fase werden zo de reacties van bewoners gepeild. Wil je een wijk echt ontwikkelen en aan voorwaarde voldoen dan is het van belang eerst kaders te stellen, raamovereenkomsten, alvorens met de bewoners in discussie te gaan.

Ron Kiburg is van mening dat er niet gediscussieerd moet worden door de bewoners, maar dat zij mogen meebeslissen over hetgeen in de klankbordgroepen besproken wordt.

geven aan de bewoners, de bewonersraad. Na het participatiestuk is dit stilgevallen. Er is geen duidelijke informatiestroom meer en te veel losse groepjes.

Dan plotseling een positieve reactie uit de Zaal, **Arnold Broekhof**; Hij houdt het conceptplan Poelenburg 2008-2009 omhoog, een plan dat gisteren is uitgebracht waarin wel degelijk de klankbordgroepen gehoord zijn.

Ten slotte krijgen de twee inleiders het laatste woord.

De heer **Meijdam** geeft aan dat het belangrijk is dat de grenzen van de verschillende partijen vroeg worden aangegeven. Deze grenzen worden binnen het transparante proces opgezocht. Belangrijk voor Poelenburg is dat er even wordt teruggeschakeld, zodat de horloges van de verschillende partijen weer gelijk kunnen worden gezet. **Ella Vogelaar** hamert er nog eens op dat de bewoners er zo vroeg mogelijk bij betrokken moeten worden. Mensen zijn heel meegaand,

en graag zien dat er tot actie wordt gekomen. Toch is **Hans Buijning** bang dat het verkeerd gaat in Poelenburg. Door de vertraging, haalt het elkaar nu in. Hij adviseert Parteon terug te gaan naar de bewoners, omdat er teveel in/aan sten is gedacht. **Henry Meijdam** is het daar niet mee eens: Iedereen is er opuit een betere wijk te maken. Er moet in het begin van het proces wel duidelijk naar voren komen wat het probleem is en welk budget hiervoor beschikbaar is. 90% van de mensen is redelijk genoeg om mee te kunnen gaan als er toch onverwachts

Ella Vogelaar heeft het gevoel dat de bewoners en corporaties in de Kleurenwijk hetzelfde beeld hebben, terwijl dit in Poelenburg verschilt.

L.Olde-Verburg verklaart dat in Poelenburg, na een jarenlang voortraject, waar de belangen van corporaties en later pas de bewoners d.m.v. klankbordgroepen een rol speelden, eindelijk een snel masterplan is opgesteld. En nu de bewoners aangeven: schiet nou op.

Een overkoepelende organisatie is volgens **dhr. Wessels** nodig om de informatiestroom door te

iedereen snapt dat er op dit moment een crisis is. In deze tijd wordt er misschien een kleiner deel van het plan uitgevoerd, als de kwaliteit maar behouden blijft. Te vaak worden er plannen gemaakt en daarna pas gevraagd wat men er van vindt.

In het slotwoord is er de verontschuldiging dat het interactieve deel van de avond er een beetje bij ingeschoten is door de grootte en de opstelling van publiek en forum. Voor de grote belangstelling en betrokkenheid wordt iedereen bedankt.

Babel Discussie 2009

Datum:
28 augustus 2009, De Koekfabriek
Zaandam

Opkomst :
circa 85 bezoekers

Inleiding:
Piet Keijzer, wethouder RO gemeente
Zaanstad
Gert Urhahn, stedenbouwkundige Urhahn
Urban Design, Amsterdam

Discussieleider:
Maarten Kloos, directeur Arcam

Kustwaarts

Het zomerprogramma van ARCAM, architectuurcentrum
Amsterdam draaide onder de titel 'Kustwaarts'

helemaal om de driehoek Zandvoort - IJmuiden - Amsterdam.

Met een expositie en een speciaal voor de gelegenheid uitgegeven
kaart zijn belangstellenden gestimuleerd om dit gebied eens goed

te verkennen. Tegen die achtergrond werden in de week van

24 tot 28 augustus 2009 door Arcam vijf avonden georganiseerd.

De laatste avond in Zaanstad met Stichting Babel.

Op deze avonden werd uitvoerig over allerlei aspecten van dit deel van de regio gesproken. **Maarten Kloos**, directeur van ARCAM, leidde op alle vijf de avonden de discussies. De debatavonden vonden achtereenvolgens plaats in Zandvoort, IJmuiden, Haarlem, Haarlemmerliede & Spaarnwoude. Op vrijdag 28 augustus vond het vijfde en laatste debat plaats in Zaandam, de finale volgens Zaanstads wethouder Piet Keijzer, in een volledig volle zaal van De Koekfabriek, een deel van het prachtige verbouwde industriële monument de voormalige Verkadefabriek.

Behalve 'Zaankanters', waren er in het publiek toch ook enkele Amsterdammers en andere belangstellenden uit 'Kustwaarts'-gemeenten. Maarten Kloos vatte de voorlopende vier debatten kort samen. Zandvoort bleek een enclave, waarvan de meeste bewoners, bijna letterlijk met de rug naar de Metropool staan. De sfeer in IJmuiden was een stuk opener. In Haarlem bleek er sprake van een spanningsveld tussen Amsterdam en Haarlem, waarbij Haarlem een stad is waar je je rustig terugtrekt na je dynamische jeugd in Amsterdam te hebben doorgebracht. In Haarlemmerliede ging het vooral over de grenzen van de groene buffer die deze gemeente is en over het 'zachter' maken van die grenzen.

Piet Keijzer is blij met het initiatief voor de debatten, waarbij de architectuurpodia in de regio gezamenlijk zijn opgetrokken. Ook is hij blij met de oriëntatie van de Kustwaartskaart, waardoor er weer met een frisse blik naar hetzelfde gebied kan worden gekeken.

Verandering van oriëntatie is ook in Zaanstad actueel. Want Zaanstad wil zich de komende jaren meer op het IJ gaan richten. De gemeente heeft stedenbouwkundige Gert Urhahn gevraagd een studie te doen naar dit gebied en heeft hem daarbij zo veel mogelijk de vrije hand gegeven. De studie maakt onderdeel uit van een proces waarin een visie op de ontwikkeling van Zaanstad wordt ontwikkeld. Historisch gezien bestaat er al vanaf de 12de eeuw een relatie tussen Amsterdam en de Zaanstreek. Zaanstad is van oudsher al een overloopgebied voor activiteiten waarvoor in Amsterdam geen plaats meer is. Wat betreft de samenwerking met Amsterdam onder het motto van de metropool staat hij in principe positief, omdat dat het niveau is, waar-

mee de belangen van Zaanstad het beste zijn gediend. De agenda van Zaanstad wordt sterk bepaald door het feit dat het inkomens- en opleidingsniveau van Zaanstad nog steeds achter loopt bij het landelijke gemiddelde. Voor de komende jaren is het streven de sterke kanten van de streek, namelijk industriële monumenten, water en landschap te versterken, dan/wel beter te profileren. De verbindingen met Amsterdam dienen verbeterd te worden.

De tweede inleider, **Gert Urhahn** presenteert (primeur) het plan Zaanstad aan het IJ. Hij schets toekomstscenario's waaruit naar voren komt dat een betere ontsluiting (vooral voor het langzame verkeer) absolute voorwaarde is voor nieuwe ontwikkeling aan het Noordzeekanaal, waardoor Zaandam zich letterlijk opent aan het IJ en waardoor er op termijn ook langs de oever een logische continuering van de oeverontwikkelingen in Amsterdam-Noord zou kunnen ontstaan. Vanuit het publiek wordt opgemerkt dat één van de opvallendste kenmerken van de Zaanstreek zijn ruigheid is. **Han Michel** vindt dat je vooral moet overdrijven waar je goed in bent. Voor Zaandam betekent dat volgens hem dat op kleine schaal moet worden ingezet. Te grootschalige ontwikkelingen passen niet in dit gebied. **Hans Staller** van de Gemeente Zaanstad merkt op dat Zaanstad niet één maar zeven identiteiten kent, met alle schakeringen van tamelijk stads tot dorps tot landelijk.

Zef Hemel (Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam) zegt dat de Metropool Amsterdam geen afspraak is over een (gezamenlijk) geambieerd eindbeeld. Het is vooral een administratieve afspraak om ontwikkelingen beter op elkaar af te stemmen, zodat het gebied als geheel zich (internationaal) beter kan profileren. Ook Amsterdam kent verschillende identiteiten en toch vormen ze samen een stad. Hetzelfde geldt voor de Metropool. Dat er intensief wordt samengewerkt met Almere, concurreert niet met eventuele ontwikkelingen ten westen van Amsterdam.

Vanuit de zaal wordt opgemerkt dat het weer hip is om Zaanster te zijn. Bewustzijn en trots op eigen identiteit is belangrijk. **Paul Carree** zegt dat het denken in termen van de metropool, het denken over de ontwikkelingen in het eigen (relatief kleinere) gebied, richting geeft. Als gevolg daarvan is ook Zaanstad zich aan het oriënteren over herontwikkeling aan het IJ.

Robert Linnekamp (Groen Links) merkt op dat in de Zaanstreek van oudsher langs linten is gebouwd. Die bebouwing was altijd naar de Zaan toe gericht, maar ook bebouwing langs het IJ en het Noordzeekanaal kan je zien als een bebouwingslint, waarmee Amsterdam en Zaandam op natuurlijke wijze naar elkaar groeien. De waterlopen zijn hierin een structurerend element. **Han Michel** (adviseur op het gebied van wonen en stedenbouw en projectontwikkeling) merkt op dat het in Amsterdam vooral de overheid is die sturing geeft aan ruimtelijke ontwikkelingen. In Zaanstad is dat proces anders, passend bij de mentaliteit van de bewoners van de Zaanstreek. Een proces dat daardoor meer bottom-up is en geleidelijk en als gevolg van vooral particulier initiatief tot stand komt. De rol van de overheid zou zich moeten beperken tot het scheppen van voorwaarden. 'Soms moet je iets doorprikken'. In Amsterdam is de aanleg van de Piet-Heintunnel een voorbeeld van een nieuwe ontsluiting die van vitaal belang was voor een succesvolle ontwikkeling langs de Zuidelijke IJ-oever.

Van functiemenging is in de Zaanstreek van oudsher al sprake. We moeten er ook rekening mee houden dat scheiding van industrie en wonen in de toekomst minder noodzakelijk zal zijn als gevolg van duurzame ontwikkeling. Volgens **Jurgen Hoogendoorn** (Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam) heeft Zaanstad een schat in handen. Authenticiteit is volgens hem het sleutelwoord. De informele cultuur van Zaanstad zou richting moeten geven aan de ontwikkelingen. Of eigenlijk, dingen gewoon laten gebeuren.

Ineke Harder (Westwaarts) legt uit dat Westwaarts een platform is dat verkent wat er in het gebied allemaal speelt op het gebied van verbindingen, milieu, verstedelijkingsrichtingen, groen etc. Het is waanzinnig complex, mede door de enorme dynamiek in het gebied.

Het nut van structuurvisies opstellen is dat daarmee duidelijk wordt welke dilemma's er leven. En dan zal blijken dat er soms geen dilemma's (meer) blijken te bestaan, industriële en landschappelijke belangen zijn niet noodzakelijkerwijs tegengesteld aan elkaar, maar in sommige gevallen heel goed met elkaar te verenigen.

Het centrale dilemma is natuurlijk dat economische belangen, verstedelijkingswensen en het behoud van het landschap zich niet met elkaar laten verenigen. Het is de uitdaging te onderzoeken of deze belangen elkaar noodzakelijkerwijs in de weg staan. Keijzer geeft aan dat je altijd van je eigen identiteit moet uitgaan.

Leontine de Koning (Haven Amsterdam) wijst erop dat de verschillende systemen in het gebied (economische, logistieke, water, natuur en landschapssystemen) allen anders zijn. **Hester Aardse** (Bureau Monumenten & Archeologie) voegt er nog een andere aan toe: cultuursystemen.

Indira van 't Klooster (Architectuur Lokaal) vraagt of planologische anarchie een manier zou zijn om met dit gebied om te gaan. Iemand merkt op dat er veel particulier initiatief is. Wat ontbreekt is een gemeenschappelijk beleefd belang.

Ron Kiburg (volkshuisvester): Anarchie past bij Zaanstad. Het was bij uitstek het gebied om je te ontworstelen aan de regels van de Amsterdamse gilden. De vraag is dus: plannen maken (en uitvoeren) of vrijheid geven?

Max van Aerschot (stadsbouwmeester Haarlem): We komen vanavond steeds weer terug bij termen als identiteit, authenticiteit, chaos, de anarchistische grondhouding van de Zaanse kant. Men wil het karakter van het gebied behouden, niet te veel plannemakerij, veel meer laten woe-keren.

Frederik Goos denkt dat het de ruimtelijke kwaliteit ten goede komt als stedenbouwers wel de contouren en de vormen in grote lijnen vastleggen, maar zich onthouden van programmatische voorschriften.

Timmersma vindt dat het vanavond gepresenteerde plan teveel een beeld is. Het gaat er om na te denken over welke interventies wanneer nodig zijn en of de overheid daarin een leidende rol kan spelen. Structuurvisies moeten meer scenario's geven: als dit, dan dat... in plaats van kaartbeelden en programma's.

Ineke Harder beaamt dat het opstellen van scenario's een logisch gevolg is op de verkenningen.

Leontine de Koning stelt voor om vooral in te zoomen op de plek waar Zaanstad en Amsterdam elkaar treffen.

Babel Discussie en stadssafari 2009

Stadssafari KEI-on-the-road
i.s.m. kenniscentrum KEI,
gemeente Zaanstad, ZVH en Parteon

Datum:
23 september 2009

Opkomst:
circa 60 genodigden

Discussie

Datum:
23 september 2009, Serah Artisan

Opkomst:
circa 60 bezoekers

Inleiding:
Dik Breunis, recensent van de KEI-on-the-road
Bob Stolker, Bob Stolker Vastgoed en voormalig projectleider bij ZVH van Vissershoeek
Ron Kiburg, volkshuisvester en eigenaar van de Woonwinkel en bouw bureau
Leonore Olde-Verburg, gebiedsmanager gemeente Zaanstad Zaanstad Zuidoost

discussieleidster:
Jacqueline van de Sande van Bureau
Beaumont Communicatie & Management

Wat kunnen we leren van de herstructurering van buurten?

Binnen het jaarthema *De Buurt Leeft! Is Babel aan de hand van activiteiten op verkenning gegaan, waarbij zowel theorie als praktijk van de herstructurering van woonbuurten en wijken aan bod komen. Zo is de situatie van een aantal specifieke wijken in Zaanstad Zuid onder de loep genomen.*

Zaanstad Zuid bestaat uit een verzameling verschillende buurten. Vanaf 2003 worden meerdere van deze buurtjes grondig vernieuwd: stevige herstructureringen, aangevuld met sociale en culturele initiatieven en beheerprogramma's. De vernieuwing van de wijken Vissershoeek en de Poort van Zuid zijn inmiddels afgerond, herstruc-

turering van de Walvisvaardersbuurt is nog in volle gang en staat tot 2020 op de planning.

Het programma bestond op woensdag 23 september uit twee delen
• 's Middags organiseerde Babel in samenwerking met het landelijke kenniscentrum KEI, de

- gemeente Zaanstad en woningbouwvereniging ZVH en Parteon, een speciale 'stadssafari' door een aantal herstructureringsbuurten in Zaanadam-Zuid, die 'op de schop zijn gegaan'
- Na de stadssafari vond 's avonds een voor ieder vrij toegankelijke discussiebijeenkomst plaats. Tijdens deze bijeenkomst werden de praktijkervaringen van de herstructurering in de wijken Vijfhoek, Visserishop, Bomenbuurt, Morgensterstraat e.o. en de Walvisvaarderbuurt in Zaanadam onder de loep genomen.

Stadssafari KEI-on-the-road

Wat is er terecht gekomen van de ambities van de vernieuwingsplannen? Is de wijk inderdaad vitaler, veiliger, prettiger geworden? Lokale KEI-partners stelden 'hun wijk' open voor externe KEI-partners van diverse pluimage.

Een KEI-on-the-road (KotR) bestaat uit een wandeling door de wijk, bezoek aan diverse projecten en gesprekken met lokale betrokkenen uit de vernieuwing. Zo vormen de externen hun eigen beeld van de vernieuwing. De dag werd afgesloten door twee live recensies van de wijk door prominente KEI-partners, gevolgd door discussie. De belangrijkste bevindingen van KEI - gepubliceerd op hun website - waren:

'Wie A zegt moet ook 'nee' durven zeggen'

Bestaande belangen drukken een belangrijke stempel op de vernieuwing van Zaanadam Zuid-oost. Dit was één van de vele uitkomsten van de KEI-on-the-road Zaanadam-Zuid op woensdag 23 september. Hoewel onder de indruk van de kwaliteit van de teruggebouwde buurt, kraakten recensenten Klaas Mulder en Dik Breunis ook enkele kritische noten.

Vernieuwing van de Visserishop

Op meerdere plekken stonden bewoners en professionals tijdens de KotR deelnemers van de Stafssafari te woord om hun ervaringen uit te wisselen. Een van de projecten tijdens de safari

was het Visserishop. Op initiatief van corporatie ZVH heeft een volledige sloop-nieuwbouw van 245 arbeidershuisjes uit circa 1920 in de sociale huursector plaatsgevonden. De corporatie achtte de bouwtechnische staat te slecht om te renoveren. In haar plannen vond zij echter de zittende bewoners op haar pad. Sommigen woonden al generaties lang in de Visserishop en waren bang om hun hechte sociale structuur en lage huren voorgoed te verliezen. Na een pittige strijd kwamen beide partijen eruit door te kiezen voor een historiserend ontwerp voor de herbouw van de buurt, een gefaseerde sloop en uitgebreide terugkeergaranties. Een flink deel van de bewoners keerde ook daadwerkelijk terug, veelal in nieuwe huurwoningen (50%). De nieuwe koopwoningen trokken vooral nieuwe bewoners aan.

Kunst als katalysator

'Het was soms een harde strijd, maar uiteindelijk zijn we er samen uitgekomen en beiden blij met het eindresultaat,' vertellen bewoonster **Anneke Hoogmoed** en directeur **Frank van Dooren** van ZVH gebroederlijk in een presentatie in de buurtschool. Hoogmoed wijst op de belangrijke rol van kunstenaar Ida van der Lee voor het vlottrekken van het proces. In community art-project Sloophamer Schatkamer begeleidde Van der Lee bewoners bij het afscheid nemen van 'hun' oude Visserishop. 'Hoewel we eerst niet eens mee wilden doen, was het uiteindelijk heel mooi. Er kwamen heel wat emoties los en zij heeft echt geholpen om de vernieuwing te accepteren.'

Recensies

Aan het einde van de dag gaven **Dik Breunis** (KAW) en **Klaas Mulder** (Laagland Advies) een live recensie over de vernieuwing van Zaanadam-Zuid. Visserishop krijgt daarbij ruime aandacht. Breunis prijst de ruimtelijke kwaliteit van de herbouwde wijk: 'Erg mooi gedaan, gekozen is voor herkenbare doorkijkjes en mooie hoekoplossingen, met veel aandacht voor afwerking. Het resultaat is een zorgvuldig ontworpen wijk. Weliswaar niet meer het historische tuindorp

van weleer, maar nog steeds een bijzonder en karakteristiek woonmilieu in de stad. Aan de andere kant: de huizen lijken me nog steeds aan de kleine kant. Bovendien heeft dit wel veel geld gekost, dat je in een andere wijk nu niet kunt besteden.' Een gegeven dat wordt bevestigd door directeur **Frank van Dooren** van ZVH: 'Het is belangrijk om projecten te maken waar zowel de bewoners als wijzelf trots op zijn en een meerwaarde hebben voor de stad. Maar we moeten oppassen dat we niet te ver gaan in onze investeringen, zeker nu de woningverkoop in andere projecten tegenvalt.'

Co-recensent **Mulder** is scherper in zijn recensie. 'Ik hoorde tijdens de gesprekken vaak het woord 'eigenlijk'. We hadden 'eigenlijk' dit ..., maar we hebben dat .... Je moet opletten dat je niet teveel meegaat met de bestaande belangen en hierdoor de kansen die de vernieuwing biedt laat liggen. Je moet harder en eerlijker durven zijn en ook 'nee' durven zeggen. Sociaal wordt vaak gezien als bouwen voor de huidige bewoners. Maar hoe zit dat dan met andere doelgroepen in je stad, die geen sterke positie hebben? Sociaal is ook het bouwen voor bewoners waarvan je in de stedelijke visie hebt aangegeven dat die nu te weinig aan bod komen. Met andere woorden; belangen van de buurt moeten worden afgewogen tegen belangen van andere groepen in de wijk en de stad. Je kan zo'n herstructurering aangrijpen om je stedelijke sociale doelstellingen dichterbij te brengen.' **Piet Keijzer**, wethouder Wonen, laat weten deze spanning tussen buurtbelang en stedelijke belang te erkennen. Het is een blijvend punt van aandacht.

De discussie

Wijkvernieuwing onder de loep genomen

De basis van de discussieavond waren de bevindingen van recensent **Dik Breunis** tijdens de KotR van diezelfde middag en de ervaringen van de mensen die bij het ontwikkel- en uitvoeringsproces van de buurten betrokken waren geweest. Zij vertelden vanuit welke insteek zij werkten aan de plannen in Zaanadam Zuid. Aan de hand van een stelling die ieder formuleerde was er discussie met bewoners en belangstellende vakgenoten

Dik Breunis – de recensent van de KEI-on-the-road – vertelde wat de stadssafari 's middags had opgeleverd. Hij vroeg zich af of de in Visserishop gekozen oplossing met mooie, maar relatief kleine woningen een oplossing is voor de oude huurders en of die oplossing over 20 jaar ook nog houdbaar is. De maat en schaal van het plan van de Poort van Zuid vindt hij te grootschalig voor zo'n oude wijk. Het contrast met de omliggende Zaanse huizen is erg groot en degradeert de oude huizen. Zijn stelling n.a.v. de stadssafari was 'Geen economische verdichting in oude wijken op zoek naar duurzame wijken | buurten'

Bob Stolker, voormalig projectleider van Visserishop en Vijfhoek voor woningcorporatie ZVH, sprak over de uitgangspunten voor de projectontwikkeling van de stadsvernieuwing door een corporatie in beide buurten. Het ging in beide wijken om oude en kleine woningen die niet meer aan de eisen van de tijd voldoen. In Vijfhoek waren bovendien sociale problemen.

Gekozen werd zittende bewoners zoveel mogelijk te laten terugkeren en de plannen samen met de bewoners te ontwikkelen. In het Visserishop kozen de bewoners zelf het ontwerp. In de Vijf-

hoek werd een bewonersplatform gevormd. In beide buurten werd de bewoners betrokken bij de ontwerpen van de woningen en de woonomgeving.

Dat leverde op dat:

- in beide wijken meer dan 50% van de bewoners terugkeerde
- bewoners Visserishop op 'hun eigen plek' terugkeerden
- bewoners Vijfhoek op volgorde woonduur hun nieuwe plek mochten kiezen

Omdat veel onderdelen van het project door de corporatie in eigen hand werd gehouden was het mogelijk om duidelijk te zijn naar bewoners, een goed sociaal plan te hebben, snelheid te kunnen maken, te kunnen doorpakken, maar ook soepel de regels te hanteren. Daardoor kon de corporatie haar verantwoordelijkheid nemen. Zijn stelling luidde: 'Een bepaalde eigengereidheid is noodzakelijk om een herstructurering te laten slagen'. **Leonore Olde-Verburg**, gebiedsmanager Zaanadam Zuidoost vertelde vervolgens over de 'Beleidskaders van de gemeente voor stadsvernieuwing'.

In 1998 werden in Plannen met Zaanstad prioriteiten gesteld. Eerst zouden Vijfhoek en Rosmo-

lenbuurt worden aangepakt en daarna de Walsvisvaardersbuurt, het Visserishop en Poelenburg. De gemeente had de regie op afstand. D.w.z. kaders stellen, plannen toetsen en vergunningen verlenen. De corporaties traden op als ontwikkelaar en uitvoerder van de plannen. De financiering vindt plaats uit leefbaarheidsbudgetten en geld van het grote stedenbeleid. In de Vijfhoek werd het plan 'onze buurt aan zet' ontwikkeld door de buurt en werd een buurtbeheerbedrijf opgezet.

De plannen voor de wijken en de participatie met de bewoners werden door de corporatie gedaan i.s.m. de gemeente. De ervaring leerde dat het belangrijk is om helder te zijn over inhoud, geld en proces. En vooral verander niet tijdens het spel de regels. Bij problemen tijdens de plannen blijkt het een ongeschreven wet te zijn, dat bewoners altijd naar de gemeente gaan.

Wat het opleverde was dat in de Vijfhoek een nieuwe gemengde wijk tot stand kwam, er een experiment met buurtbeheer was, dat de bewoners redelijk tevreden zijn en ruim 50% terugkeerde. Wel waren er problemen met de oplevering van de openbare ruimte.

Met de huidige recessie komt de vraag op of regie op afstand door de gemeente nog haalbaar is nu de corporaties meer terugkeren tot hun kerntaken. Wat betekent dat voor de rolverdeling en het nemen van initiatief? Terugkijkend komt Leonore tot de stelling 'In de huidige economische situatie is een aanpak door een corporatie, zoals in Vijfhoek en Visserishop, niet meer mogelijk'.

Ron Kiburg, van Woonwinkel en bouw bureau, ging in op 'de invloed van bewoners op de sociale aspecten van een stadsvernieuwingproject'. Er werd in de Vijfhoek een enquête gehouden onder alle bewoners over wensen en mogelijkheden, werk, gezondheid en hulp. De uitkomsten zijn vastgelegd in een Kansensbank (een databank). Daarin werd aanbod en vraag vastgelegd. Aan de aanbodzijde werden de bedrijven in de

buurt geïnventariseerd, het netwerk van hulpverlening, het netwerk welzijn en de samenwerking met UWV en GSD.

Voorbeelden van wat matching van vraag en aanbod opleverde waren het laten rijden van een schoolbusje, Buurtbeheerbedrijf als werkgever, ook in opdracht van corporaties, activiteiten in sportscholen voor jongeren en vrouwen, cursussen etc. Het buurtbeheerbedrijf heeft veel goed werk verricht, maar kon het uiteindelijk financieel niet bolwerken. Op grond van de opgedane ervaring luidt zijn stelling 'Investeren in mensen levert meer maatschappelijk rendement op dan investeren in stenen. Het is bovendien goedkoper'.

In de pauze wordt de film 'Op welk nummer woonde jij?' vertoond van cineaste **Heleen Snuverink** van Lenafilm, een portret van een aantal bewoners in de Vijfhoek gedurende het herhuisvestingstraject en over de activiteiten van het bewonersplatform.

In de discussie na de pauze waren er vragen wat de invloed van bewoners is en hoever dat mag gaan en over de rol van de corporaties. De reactie daarop van zowel corporatie als gemeente was de volgende. Als je mensen betreft en om hun mening vraagt doe er dan wat mee. Maar durf ook af en toe nee te zeggen. Bewoners moeten vooral worden betrokken bij woonvragen. Ze moeten bij het meedenken en inspreken goede technische ondersteuning krijgen, vooral voor die onderwerpen waar ze geen verstand van hebben.

De corporaties hebben in de afgelopen jaren een steeds grotere rol gekregen in de herstructurering. Van oudsher is hun taak het bouwen en verbeteren van de woningbouw. Dat is uitgebreid tot de ontwikkeling van een plan inclusief de bewonersparticipatie voor zowel woning als woonomgeving. Dat omvat ook het sociale plan bij de tijdelijke huisvesting en de verhuizing. In het huidige tijdperk met de recessie en het be-

roep op de corporatie voor Vogelaarwijken trekken de corporaties zich meer en meer terug op hun kerntaak van het bouwen van woningen. Alles wat ze daaromheen doen, moet worden gedaan en betaald uit activiteiten die daaromheen of daar bovenop worden gedaan. Dat roept de vraag op hoe de taakverdeling tussen gemeente en corporaties er in de toekomst uit gaat zien.

Opgemerkt werd dat er behoorlijk dicht wordt gebouwd in de bestaande stad. Twijfel werd uitgesproken of dit op de langere termijn wel een haalbare kaart is.

Ook waren er vragen waarom er zoveel nieuwe koopwoningen worden gebouwd door de corporaties. Uitgelegd wordt dat na de zogenaamde 'bruterij' in de jaren '90 door het rijk er geen geld meer door het rijk wordt bijgelegd bij de bouwplannen van de corporaties. Zij moeten nu zelf geld verdienen met duurdere koopwoningen om tekorten die ontstaan zelf te financieren.

Babel Excursie 2009

datum:
16 oktober 2009

Locatie:
Amsterdam de Baarsjes, Osdorp en de Bijlmer

Deelnemers:
33 personen

Gast sprekers:
Stan Steegeling, stedenbouwkundige stadsdeel de Baarsjes
Paul Carree, architect
Gerard Lont, stedenbouwkundige Nieuwe Bijlmer
Jenny van Dalen, gids voor de Bijlmer Experience Bijlmer tour

Herstructureringswijken: Transformatie van wijken en buurten

Vrijdagochtend 8 uur verzamelden de Zaanse deelnemers zich vol enthousiasme bij Station Zaan-

dam. Bij Stadsdeel de Baarsjes' aan de Baarsjesweg in Amsterdam, voegen zich enkele Amsterdammers toe aan het gezelschap. Stedenbouwkundigen, ambtenaren, architecten, Babelaars, ontwerpers en andere geïnteresseerden, luisterden aandachtig naar Stan Steegeling; stedenbouwkundige bij stadsdeel de Baarsjes.

Hij hield een presentatie over de ontstaansgeschiedenis en de actuele situatie van de herstructurering in de Baarsjes. Stadsdeel de Baarsjes is gebouwd in twee tijdsperiodes: de periode rondom de eeuwwisseling van de 19de naar de 20ste eeuw (de 19de eeuwse ring) en de periode tussen de twee wereldoorlogen (gordel 20-40). Er zijn verschillende uitbreidingsplannen van kracht op de Baarsjes, zoals het Algemeen uitbreidingsplan van Van Eesteren (AUP), het uitbreidingsplan van gemeente Sloten uit 1916 van H.A. Rübenkamp (Surinameplein) en Plan West, grotendeels ontworpen door H.P.Berlage uit 1925, waarin het Mercatorplein het hart van Nieuw West zou gaan vormen.

Stadsdeel de Baarsjes is een klein stadsdeel, zonder parken en met weinig voorzieningen, het bestaat voornamelijk uit woningbouw. Het stadsdeel telt 34.000 inwoners en heeft een dichtheid van 140 wo/ha. Het is één van de dichtst bebouwde delen van Amsterdam. Ondanks het relatief kleine oppervlakte, telt het stadsdeel 7 verschillende buurten: Postjesbuurt, Chassébuurt, Mercatorbuurt, Jan Majjenbuurt, Doesbuurt, Trombuurt en Geuzenbuurt. Alle buurten boven de Postjesweg zijn benoemd als krachtwijk. Door zijn centrale ligging tussen het centrum en Nieuw-west is het in trek bij starters. Hierdoor is in 15 jaar de prijs voor een woning in deze wijk verdubbeld. Deze verschuiving is gunstig voor de gemeente die de balans wil terugbrengen in eigendomsverhouding (50% sociale huur en 50% particulier) en woonoppervlakte. Er is binnen het stadsdeel weinig plek voor nieuw- en hoogbouw. In de jaren '70 trok de wijk veel arme immigranten aan, inmiddels is de verhouding autochtoon-

allochtoon 50:50. Nog steeds zijn er buurten die voor 90% uit sociale huur bestaan.

De intreding van atlas gordel 20-40 in 2004, als gevolg op de 19de eeuwse gordel atlas uit 2000, speelt een belangrijke rol binnen de vernieuwing van stadsdeel de Baarsjes. Deze atlas is verbonden aan de welstand en verplicht eigenaren die wat willen veranderen aan hun woning het terug te brengen in zijn originele staat, zo zijn vele kunststof kozijnen vervangen door houten kozijnen met de authentieke profilering. Een goed voorbeeld daarvan is de Witte de Withstraat, die we bezoeken tijdens de rondleiding, waar het trespas van de erkers is verdwenen en de houten kozijnen merendeels zijn teruggebracht. De gerenoveerde erkers spelen een centrale rol in het lichtkunstwerk 'Elevating Witte de With' van Gabriel Lester (2008). Hierin hebben de woningbouwverenigingen; Ymere, Stadsgenoot en de Key een belangrijke rol gespeeld. Ook hebben ze geïnvesteerd in de openbare ruimte en voorzieningen, deze investeringen worden gezien als spin-off projecten. Een goed voorbeeld is de Sierraad, die gebruikt wordt door het ROC (inburgeringcursussen), een café en kleine ondernemingen. Daar waar in de wijk - door sloop - plaats is gekomen voor nieuwbouw, wordt er teruggebouwd in dezelfde stijl die wordt aangegeven in de 20-40 atlas, waar gebruik wordt gemaakt van waardeklassen. De verschillende klassen staan voor de mate waarin architectonische en stedenbouwkundige veranderingen mogen plaatsvinden.

Een ander probleem dat opgelost moet worden is het parkeren, er wordt momenteel gekeken

naar verschillende oplossingen: parkeergarages onder de Admiralengracht, Willem de Zwijgerlaan en het Jan Majenplein.

Aan het einde van de rondwandeling neemt Stan Steegeling de groep mee naar het **Mercatorplein**, waar momenteel een nieuw plein wordt gerealiseerd. De vernieuwing uit 1998 is met kwalitatief slechte materialen uitgevoerd, waardoor het alweer tijd was voor een nieuw ontwerp. In 1998 is de oude Berlagetoren teruggebouwd, naar een idee van Aldo Rossi, die dit op een blanco papertje schreef en indiende bij de prijsvraag. Inmiddels is het ezelsoor op het plein verdwenen en zal er binnenkort een paviljoen herrijzen door projectontwikkelaar/woningbouwvereniging Stadsgenoot en SEARCH architecten en plaats worden gemaakt voor terrasjes afgewisseld met groen, waardoor het dé huiskamer en hotspot van de Baarsjes zal gaan worden en de aanjager moet worden voor de verbetering van de winkelstand op het mercatorplein.

De busreis werd hierna, o.l.v. architect Paul Carree, via **Geuzenveld** naar **Osdorp** vervolgd. Onderweg worden een aantal goede voorbeelden van de jaren '60 woningbouw bekeken: de duplexwoningen van Van Woerden en de bejaardenwoningen van Jan Rietveld en Aldo van Eyck. Een ander speciaal project, is het moestuinproject in de Wijsgerenbuurt, waarbij buurtbewoners een

eigen stukje openbare ruimte hebben gekregen in de groenstroken tussen de woonblokken, waar ze in kleine tuintjes succesvol hun eigen groente en fruit verbouwen. Op deze manier hebben ook de verschillende bewoners een beter contact met elkaar. De inrichting van de groenstroken tussen de woningbouwblokken is een terugkerende thematiek tijdens de rondleiding door Osdorp.

Osdorp is een stadsdeel met 45.000 inwoners en is gebouwd als westelijke tuinstad rond 1960. Sinds 1994 is Amsterdam bezig met de herstructurering van het Zuidwestkwadrant van Osdorp. In dat jaar zijn de eerste woningen gesloopt en ook de eerste werkprogramma's gestart. De laatste (bouw)projecten lopen door tot 2010. Het gebied straalt nu al kwaliteit uit door de nieuwbouw, in alle huur- en kooprijsegmenten. Maar juist ook door de moderne inrichting van straten, plein en parken. Een opvallend woningbouwproject is het blok van MVRDV, een gigantisch blok met een luxe uitstraling, gelegen in het groen. Ook de Parkwoningen aan de Osdorpse Ban van DP6 vielen in het oog, een mix van laag- en hoogbouw met een halfverzonken parkeergarage en een terras aan het water.

Een bezoek aan basisschool **de Kikker** van **Dok architecten** stond ook op het programma. Zijn groene uitstraling met grote trappen stond in schril contrast met de houten natuurlijke uitstra-

ling van de binnenplaats, gelegen achter reflecterend glas. Dit deel van Osdorp is nauwelijks nog te herkennen, het Osdorper park is vernieuwd met daaraan grote appartementencomplexen van de Nijl architecten, die op de begane grond geheel gevuld zijn met sociale voorzieningen. Ook een ommetje naar het muziekpaviljoen van Paul Carree in het park ontbrak niet. Naast de aan dit park gelegen hoogbouwappartementen staan wat nieuwe laagbouwappartementen van Kempe Thill, genomineerd voor de nieuwbouwprijs. De grote straten: Pieter Calandlaan en Tussen Meer zijn vernieuwd en sluiten hierdoor ook beter aan bij de allure van de nieuwbouwwijk Osdorp de Aker (1996).

Om 15 uur werd de groep ontvangen in het Informatiecentrum van **Amsterdam Zuid-Oost** gelegen aan het nieuwe Anton de Komplein door Ludwig Wespell. Hier was een promotiefilmje van het dynamische stadsdeel Zuid-Oost te zien, die met zijn 90.000 inwoners en 140 verschillende nationaliteiten, een kleine stad is. Stedenbouwkundige **Gerard Lont** geeft hierna uitleg over de nieuwe Bijlmer.

In 1966 sloeg burgemeester van Hall de eerste paal in de **nieuwe Bijlmermeer**. Toen in de jaren '60 de grenzen van het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP, 1935) waren bereikt, ging Amsterdam naarstig op zoek naar een locatie om het

groeiend aantal inwoners te kunnen huisvesten. Na een intensieve lobby in Den Haag werd de Bijlmermeerpolder toegekend aan Amsterdam, mede dankzij zijn lage ligging was deze polder niet geschikt voor landbouw. De Bijlmer werd een CIAM-wijk met functiescheiding (wonen, werken en infra), licht, lucht en ruimte. Sinds de jaren '90 is er een verandering gaande van een CIAM-wijk met functiescheiding naar een wijk zonder functiescheiding en veel (gestapelde) laagbouwoningen. In 1992 werd er een nieuw stedenbouwkundig plan gemaakt waarin de drevlen werden verlaagd, nieuwe voorzieningen werden toegevoegd (winkelcentra, openbare atletiekbaan, kerkgebouwen etc.) en woningen gerenoveerd en vernieuwd. Van de 12.500 woningen zijn er 6500 gesloopt, 6000 gerenoveerd en 7200 nieuw gebouwd. In 1992 is voor deze stadsvernieuwing een Rijksplot beschikbaar gesteld.

In 2003 is er een proces-structuurvisie voor Zuid-Oost opgesteld. Hierin wordt aandacht besteed aan de nooit verbonden A6 en A9 en de groene wig, die van de Gaasperplas naar het Bijlmerpark wordt doorgetrokken tot aan het Anton Komplein.

De eigendomsverhoudingen zullen voor de vernieuwingswijken liggen op 30% sociale huur en 70% koop. Dit is opvallend voor een stadsdeel waar voorheen het percentage sociale huur op 90 lag. Aan het begin leverde dit veel verzet op van bewoners, maar langzamerhand ontstond het besef dat grondgebonden wonen zijn voordelen heeft. En door het lage aanbod van een

lager prijssegment koopwoningen, was er voorheen weinig mogelijkheid voor de bewoners om een woning te kopen, ook al zouden ze dat best hebben gewild. Het stadsdeel had voor de herstructurering te maken met 25% leegstand, veel gezinnen zijn eerder vertrokken naar Purmerend en Almere, waarvan sommigen graag terugkeren (20% verhuismigratie). De Bijlmer heeft daarnaast te maken met nieuwkomers, zoals mensen die werken in Zuid-Oost. Zuid-Oost heeft 50.000 arbeidsplaatsen en heeft daarmee na het centrum de grootste werkgelegenheid.

De rondleiding wordt gegeven door **Jenny van Dalen**, een actieve bewoonster van Zuidoost. Om zoveel mogelijk te zien en de regen te weren, werd de bus genomen. De eerste stop: Evergreen 1, E-buurt, waar te zien is hoe delen van de honingraatflats gesloopt zijn en het gedeelte langs de dreef is blijven staan. Enkelen zijn al gerenoveerd, waarbij op de begane grond, ter plaatse van de gesloten bergingen, ateliers zijn gekomen voor studenten van de Rietveldacademie. Verder zijn er studentenwoningen en woningen voor Domus (onderdeel van het Leger des Heils). Vanaf daar was ook zicht op een grote parkeergarage, die gebruikt wordt als kerk voor verschillende geloven. En een zorgwoningblok voor de Hindoestaanse gemeenschap, er zijn in totaal 5 zorgwoningblokken voor verschillende geloven, omdat blijkt dat oudere mensen vaak terug gaan naar hun roots, vergelijkbaar met de Nederlanders die geëmigreerd zijn naar Australië.

De rit wordt vervolgd naar een ander speciaal project: **Mi Mundo di Color** (mijn gekleurde we-

reld), dat grenst aan **Mi Akoma di Color** (mijn gekleurde hart), gelegen in de G-wijk, Nieuw Grunder. Dit project telt 24 eengezinswoningen, die zijn ontwikkeld met haar toekomstige bewoners. Ze konden kiezen uit een kleurenpalet voor het uiterlijk van hun woning, dat terugkomt in de drie kleuren baksteen van het buurtje. Ook werd gehoor gegeven aan de wensen van de bewoners over de inrichting van hun woning. Het woningbouwproject werd opgezet in het kader van 100 jaar Woningwet als modern voorbeeld van particulier opdrachtgeverschap i.s.m. architect Manon Pattynama, Rochdale en gebiedsontwikkelaar Delta Forte. Het project heeft 7 jaar geduurd.

De bedoeling was dat hierna een bezoek gebracht zou worden aan het Bijlmermuseum, gelegen in de K-buurt. Dit is het vervolg van het verzet van de *Bijlmer believers* tegen de sloop van de hoogbouw. In dit 'museum' staan de oorspronkelijke en gerenoveerde honingraatflats Kikkenstein, Kruitberg, Kleiburg, Gooioord, Groeneveen en Grubbehoeve in een prachtig park in Engelse landschapsstijl. Tevens is hier het monument van de Bijlmercamp uit 1992 gesitueerd.

Helaas was de buschauffeur - wegens tijdoverschrijding - hiertoe niet over te halen. Een goede reden om weer eens terug te gaan naar de nog volop in ontwikkeling zijnde Bijlmer. En als het aan Jenny van Dalen ligt, kan er dan ook volop gegeten worden in de restaurants. Want het is toch wel een schande dat met 80.000 inwoners in Zuidoost, de goede restaurants op de vingers van één hand te tellen zijn.

Babel Vrienden- dag 2009

Datum:
vrijdag 30 oktober

Deelnemers:
35 personen

Met medewerking van:
de Poelboerderij,
Willem Messchaert
(Hoogheemraadschap Hollands
Noorderkwartier) en
Willem Rol (o.a. Water Natuurlijk)

Vanuit een andere hoek van onze streek

Tijdens de vaartocht richting fort Spijkerboor was
Willem Messchaert van het Hoogheemraadschap

**Hollands Noorderkwartier, dé organisatie die verantwoordelijk is
voor onze waterveiligheid, te gast. De Zaanstreek is naar zijn eigen
zeggen wegens het overstromingsgevaar een ecologisch rampge-
bied. Zeker nu de zeespiegel gaat stijgen lijkt dit gebied steeds meer
alleen geschikt voor vissen.**

Messchaert was daarom allereerst verontrust over het feit dat onze rondvaartboot in het geheel niet beschikte over zwemvesten, maar werd enigszins gerustgesteld door het feit dat alle deelnemers leken te beschikken over een zwemdiploma.

Het gebied van het Hollands Noorderkwartier, dat van Amsterdam tot en met Texel loopt, is het beeld wat buitenlanders voor ogen hebben als ze aan Nederland denken. Het bijna volledig onder zeeniveau bestaand gebied, is met mensenheden gevormd en is voor zijn voortbestaan al eeuwen afhankelijk van het waterschap en haar goede waterbeheer.

Net als in de rest van Nederland, wordt het waterbeheer in het Hollands Noorderkwartier de komende jaren nog belangrijker. Want de Noord-Hollandse bodem daalt langzaam verder en door de klimaatverandering stijgt de zeespiegel en regent het harder en intensiever. De komende jaren zullen daarom een groot aantal dijken en duinen worden versterkt. Om het water in goede banen te leiden wordt ook op het land extra ruimte gemaakt door het ontgraven van polders. We mogen best wat trots zijn op het waterschap, die al eeuwenlang modern en innovatief haar werk verricht. Niet voor niets is de Beemster opgenomen in de canon van de vaderlandse geschiedenis!

Geen twee stukjes land zijn hetzelfde in Noord-Holland. Er bestaan vele hoogteverschillen en we hebben met verschillende soorten grondgebruik te maken. Een inwoner van een grote stad stelt

andere eisen aan peilbeheer dan een agrariër. De met elkaar afgesproken verschillende waterpeilen liggen vast in het peilbesluit - een indruk van de vele plekken en hoogtes van deze peilen werd tijdens terugreis gegeven - en wordt zoveel mogelijk gehandhaafd. Daarvoor zorgen de gemalen. Teveel water wordt afgemaald naar zee en bij een tekort aan water wordt water ingelaten uit het IJsselmeer.

Een aanvoerroute van water naar en van de gemalen is daarom noodzakelijk. Daarom baggert het hoogheemraadschap van tijd tot tijd en verwijdert overtollige plantengroei uit de sloten. Dit doen zij samen met de grondeigenaren, die verplicht zijn om sloten en walkanten goed te onderhouden. In enkele waterroutes zijn bijzondere waterkeringen opgenomen die bij extreme wateroverlast barrières vormen, waardoor slechts een kleiner gebied onder water zal lopen.

Het hoogheemraadschap draagt met rioolwaterzuiveringsinstallaties ook de zorg voor de zuivering van huishoudelijk- en industrieel afvalwater. Al het water in sloten en plassen, gebruikt als drinkwater voor het vee, voor landbouwdoeleinden en recreatie, moet namelijk van een goede kwaliteit en biologisch gezond zijn.

Via de Zaan, de Markervaart en het Noordhollandskanaal - langs de Stierop, de Woude en West- en Oost Graftdijk - arriveerde de boot bij Spijkerboor.

Het bezoek aan de slaapvertrekken van de man-

schappen, de munitiekamers, de mitrailleurstellingen, het draaikoepelgeschut en de legerkeuken met ketels van wel anderhalve meter groot in het fort bij Spijkerboor ging deels onder begeleiding en uitleg van de fortwachter en enkele gidsen. De stelling van Amsterdam (Unesco werelderfgoed) is gebouwd tussen 1880 en 1920 en moest de hoofdstad beschermen tegen de vijand: In 1-2 dagen kon het aaneengesloten gebied rondom Amsterdam gedeeltelijk of geheel onder water gezet worden om een vijandelijke opmars te stuiten. Binnen de Stelling ('harnas van de hoofdstad') zouden 1 miljoen mensen 1 jaar zonder hulp van buitenaf kunnen overleven.

Fort bij Spijkerboor is het meest noordelijke van de 42 stellingforten. Het is tevens het grootste fort; bij opening in 1913 bood het onderdak aan ruim 300 militairen.

Het fort is vooral uniek door de nog aanwezige grote pantserkoepel met daarin twee 10,5 cm snelvuurkanonnen, destijds de krachtigste ooit in Nederland. Hoewel het fort tot 1975 eigendom is gebleven van Defensie, is het in de loop der jaren door uiteenlopende instellingen vooral gebruikt als gevangenis. Er zijn tralies voor de vensters gekomen en een aantal toegangen en doorgangen zijn gedicht. Stalen toegangsdeuren die oorspronkelijk aan de buitenzijde zaten, zijn nu binnenin te vinden om verblijfsruimtes te kunnen afsluiten. Gedetineerden hebben in de loop der tijd fraaie muurschilderingen nagelaten en centraal in het fort is een door hen gedecoreerde kapel ingericht.

Fort bij Spijkerboor werd in 1989 aangekocht door Staatsbosbeheer en wordt vanaf 1991 beheerd door Natuurmonumenten. Rondom het fort, buiten de gracht, heeft Natuurmonumenten een natuurwandeling uitgezet. De natuur wordt op een zorgvuldige wijze beheerd en in bescheiden mate ontwikkeld. Het fort zelf heeft een afgesloten gang die toegang en onderdak biedt aan overwinterende vlinders en vleermuizen, maar in het publieksgedeelte treft men deze soms ook aan.

Doordat de brug bij Spijkerboor niet meer bediend werd, lukte het niet om via de Knollendamervaart terug te keren bij de Poelboerderij en werd dezelfde route teruggevaren. Hier hield Willem Rol, voorzitter en vrijwilliger bij Stichting De Poelboerderij, nog een boeiende presentatie over het cultuurhistorisch perspectief van

Het Wormer- en Jisperveld: het grootste aaneengesloten veenweidegebied van West-Europa en één van de best bewaarde voorbeelden van het West-Nederlandse laagveenlandschap. Nog steeds heeft dit gebied een grote landschappelijke en cultuurhistorische betekenis en staat dit bekend om zijn rijkdom aan weidevogels en trilveentjes met zeldzame planten. Het Wormer- en Jisperveld is het resultaat van duizend jaar lang ploeteren, graven, baggeren, vloeken, sjouwen en bidden. In de Romeinse tijd maakte het gebied deel uit van een enorm veenmoeras dat zich uitstrekte vanaf de Noord-Hollandse kust tot ver voorbij Friesland en Overijssel. De Waddenzee en de Zuiderzee bestonden nog niet, wel werd het

gebied doorsneden door grote en kleine veenstromen die op enkele plaatsen wat breder waren en meertjes vormden.

Bewoning was er in die tijd alleen op de strandwallen, die het moeras van de zee afschermden. In de Vroege-Middeleeuwen (500-1000 na Christus) nam de bevolking in de duinstreek toe, waardoor daar gebrek aan landbouwgrond ontstond. Om deze reden trokken in de tiende/elfde eeuw de eerste ontginners het Wormer- en Jisperveld binnen. Ze kwamen varend over de veenstromen, die het gebied doorsneden; vanuit het zuiden en westen via de Zaan en haar zijtak de Wormer en vanuit het noorden via de Bamestra (Beemster). De veenstroompjes waarover de kolonisten waren gekomen kalfden steeds meer land af en groeiden uit tot grote meren: de Starnmeer, de Beemster, de Wijde Wormer en de Purmer.

Haaks op de veenstromen werden lange ontwateringsloten gegraven. Om wateroverlast vanuit het moeras tegen te gaan werd tussen het land en het moeras een brede sloot, of 'watering' gegraven. Op deze manier ontstonden de lange, door sloten omgeven landerijen die zo typisch zijn voor het veld. Een groep van sloten en landerijen die dezelfde richting hebben wordt ook wel een 'blok' genoemd. Door de ontwatering klonk echter het veen in, waardoor het land na enige tijd alleen nog als hooiland gebruikt kon worden. Als reactie daarop werden steeds nieuwe delen van het moeras ontgonnen. Rond 1300 lag het Wormer- en Jisperveld er in grote lijnen bij zoals nu het geval is.

Door het stijgen van de zeespiegel en het inklinken van het veen werd de dreiging van overstromingen steeds groter en was het nodig dijken rond de veengebieden aan te leggen en op den duur ook molens om het water uit te malen. De boerderijen werden in de eeuwen daarna naar de dijken en dorpsstraat verplaatst, waardoor de karakteristieke lintbebouwing van Wormer en Jisp ontstond.

In de 16e en 17e eeuw kende het gebied een grote bloei. Wormer en Jisp stonden bekend om hun scheepsbeschuit ('tweeback'), die in grote hoeveelheden werden afgenomen door de Oostindische en Westindische Compagnie. De handel bloeide en er werden verschillende industrieën opgezet. Er waren traankokerijen waar walvisvlees werd verwerkt en er verschenen oliemolens, pelmolens, houtzaagmolens, papiermolens en zelfs een steenzaagmolen. De Zaanstreek was het eerste industriegebied uit de moderne geschiedenis ter wereld. Door concurrentie vanuit andere gebieden trad na 1680 neergang op. In de 18e eeuw deden veepest en overstromingen daar nog een schepje bovenop en de komst van de Fransen rond 1800 betekende een dieptepunt. Ten opzichte van 1650 was de bevolking gehalveerd. In het veld stonden nog maar een paar molens en verder was alle industrie verdwenen. Het was weer het domein van koeien, schapen en vogels.

De geschiedenis van het Wormer- en Jisperveld is nog goed aan het landschap af te lezen. De ontginningsblokken liggen er nog bij zoals duizend jaar geleden. De methode van ontginning, haaks op de grote veenstromen, is nog goed herkenbaar. Van de bedrijvigheid uit de 17e eeuw resteren de molenstenen, die her en der te vinden zijn, de lage heuvels waar een molen, traankokerij of stijfjelkeet heeft gestaan en de stukken walvisbot die bij het uitbaggeren van sloten op de kant worden getrokken. Het Wormer- en Jisperveld heeft daarmee een belangrijke cultuurhistorische waarde. Ook is dit gebied een el dorado voor recreatie: schaatsen, kanoën, enz.

Onder het genot van een hapje en drankje wisselden de vrienden nog met elkaar verder van gedachten over alle vormgevingsaspecten van onze streek. De Poelboerderij bleek een prima en aangename uitvalsbasis voor deze vriendendag. Deze hoek van onze streek is een gebied om trots op te zijn en verdient zeker meer aandacht!

Babel Workshop 2009

Datum:
9 mei 2009

Plaats:
rondvaartboot tussen Zaandam en Haarlemmermeer met tijdens de boottocht introductielecturen van Paul Carree, Carree Architecten, Jaap Draaisma, Urban Resort en Floor Arons, Arons & Gelauff architecten

Deelnemers:
20 personen

Organisatie:
i.s.m. Podium voor architectuur Haarlemmermeer en Schiphol

Nieuw leven langs de oude waterwegen

Op uitnodiging van het Podium voor Architectuur Haarlemmermeer en Schiphol organiseerde Stichting

Babel op 9 mei de Architectenworkshop over nieuw leven langs oude waterwegen in de metropolitane regio van Amsterdam.

Tijdens deze excursie bogen 20 architecten uit de Haarlemmermeer en Zaanstad zich al varende in een rondvaartboot over ontwerp-vraagstukken in de Haarlemmermeer en op het Hembrug.

De vaartocht voer van de Verkadefabriek naar de Haarlemmermeer en weer terug. Al varende kwamen er verschillende inspiratiebronnen voorbij in de vorm van oude en nieuwe gebouwen langs de oude waterwegen, de Zaan, het IJ, de Kostverlorenvaart, de Schinkel, de Nieuwe Meer en de Haarlemmermeer. Een andere inspiratiebron waren onze 'loodsen' die aan boort kwamen. De kop werd afgebeten door Paul Carree, die een introductie gaf over de Zaanstreek. De Verkadefabriek kwam ruimschoots aan bod. De vaartocht leidde de deelnemers langs diverse Zaanse pakhuizen, waarbij men is geslaagd nieuwe programma's in de oude gebouwen te huisvesten. We voeren o.a. langs de Zwaardermaker, het Europeanproject Zaanoever, filmtheater de fabriek, het sluisencomplex en de vernieuwde Visserijshop. Ook passeerden we de eerste locatie van de ontwerpogave, Hembrug, een voormalige artillerie-inrichting. Achter de hekken in het kleibos staan een tal van monumenten verscholen. Door de hoge kosten die de grondsanering met zich mee zal brengen, is er nog geen bevredigend ontwikkelingsplan voor.

Op het IJ nam Jaap Draaisma van Urban Resort het stokje over om te vertellen over de tijdelijke huisvesting in transformatiegebieden. Het bureau Urban Resort heeft zich onder andere beziggehouden met de (tijdelijke) huisvesting op het NDSM-terrein en in het Volkskrantgebouw. In de regio Amsterdam staat op dit moment meer dan 1 miljoen m² bedrijfsruimte leeg, dit zal met de huidige economische crisis alleen maar toenemen. Langdurige leegstand heeft vaak negatieve gevolgen voor het pand en zijn omgeving. Ondanks dat er veel vraag is naar kleine betaalbare werkplekken lukt het de makelaars en eigenaren

van deze leegstaande panden niet om geschikte huurders en gebruikers te vinden. Belangrijk is dat de verhuurbare units worden verkleind, vaak door de huurders zelf, dit vraagt om een ander beheer. Organisaties als Urban Resort helpen mee met de herontwikkeling van panden voor 'de onderkant van de markt'.

Aan de Kostverlorenvaart stapte Floor Arons op van het architectenbureau Arons en Gelauff architecten, die aangeeft dat er in de stedenbouw en architectuur de laatste twee decennia een nieuwe plek voor water is ontstaan. 'Nu water al lang geen bron meer van infectieziekten is, nu de industrie langzaam de stad uittrekt, kan er volop in en aan het water gewoond worden. Bijkomend voordeel is dat het nauwelijks onderhouden hoeft te worden. Twee van zijn projecten aan het water licht hij nader toe. Allereerst het Annie M.G. Schmidt huis in de rioolzuiveringslo's op het

Zeeburgereiland. Een gebouw waar kinderen op actieve wijze in contact komen met 'Annie'. Het gebouw en de functie vragen om een speelse uitwerking, zo komt er een spannende speeltuin in, een restaurant op het dak en zijn de verschillende leuzen van Annie in het gebouw te vinden. Het tweede project is de Pontsteiger, gelegen in de Houthaven in Amsterdam-West. Dit gebouw vormt de verbinding tussen de nieuwe woonwijken en het IJ, dit is vertaald in de vorm van een poort, dichterbij gekomen wordt deze poort een stoel. Hierin komen 238 woningen en op maai-veld enkele publieke paviljoens met horeca die de relatie aangaan met het water. Bouwen aan het water van het IJ is anders dan aan de wal, je moet rekening houden met het voorbijkomende scheepverkeer en de slappe bodem.

Dankzij de spannende introductielecturen van Paul Carree, Jaap Draaisma en Aron floor was dit de eerste rondvaart door de Amsterdamse grachten waarbij alle deelnemers niet naar de voorbij trekkende architectuur keken maar naar de inspirerende sprekers.

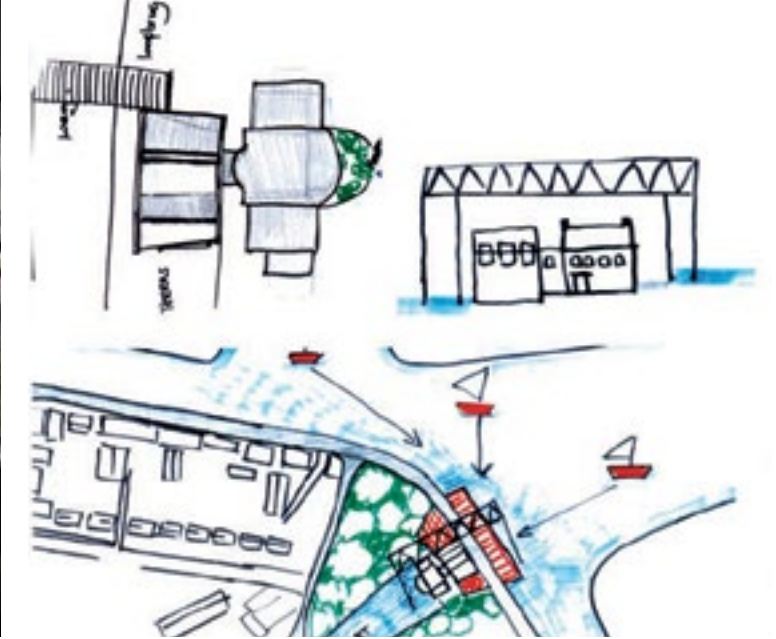
Na de introductie van de locaties, worden al spoedig vier groepjes gevormd en komen de wanden vol te hangen met schetsen en kreten, als uitkomsten van de eerste discussieronde. Na de lunch wordt er een pitstop gemaakt bij het fort op de grens van de Rozenbrug en Aalsmeerderbrug, onderdeel van de stelling van Amsterdam en tevens een van de ontwerplocaties. Hier

bevindt zich de enige sluis die de verbinding maakte tussen de ringvaart en het kanalenstelsel van de Haarlemmermeer. De sluis is in ongebruik geraakt, maar plannen voor renovatie zijn op komst.

Er worden uiteindelijk 4 ideeën uitgewerkt. Op locatie één, de betonfabriek in Cruquius wordt de grote rode kraan het boegbeeld van het terrein. Deze wordt ingezet om het gebied flexibel te gebruiken voor festivals, watersportevenementen, wonen en werken aan het water etc. Bij een muziekfestival, stapelt de kraan de containers op, zodat ze kunnen dienen als buitenpodium, terwijl gelijktijdig in de betonfabriek het binnenpodium is gesitueerd.

Een tweede ontwerp is gemaakt bij de sluis bij fort Aalsmeer. Hier staat een oud sluisje die het vertrekpunt is om op een grid van 1000x1000m op de voormalige locatie van de 500el bomen klein bouwwerken te laten verrijzen. De 500 el-bomen verdeelden de akkers vroeger in tweeën, zodat de boer precies wist waar hij rond het middaguur beschut kon schaften. Deze bouwwerken zorgen voor een netwerk en een oase van rust in het chaotische bedrijfsleven.

Het derde ontwerp is gemaakt voor gemaal de Leeghwater, in het zuidelijkste puntje van de Haarlemmermeer. Belangrijkste analyse-uitkomst van deze groep was, dat je voornamelijk door de Haarlemmermeer heen raast, het heeft

geen doel op zich, deze plek leent zich goed voor een eye-catcher. Naast uitzichtfunctie en landmark is dit ook de verbinding per boot tussen de Kagerplassen en de Hoofdvaart.

Ten slotte is er nagedacht over het Hembrugterrein in Zaandam, die weer zijn centrale functie binnen de Stelling van Amsterdam zou moeten innemen. In dit plan transformeert het Hembrugterrein, met een documentatie- en informatiecentrum en een drijvend cultureel bedrijventerrein van de economische hoofdstad naar de voeder van de culturele hoofdstad. De programmering trekt en voedt een divers publiek als vernieuwend centrum van kunst, vervuiling, food, wood, oorlog en vrede.

Voor transformatie van gebouwen is lef nodig, daarbij vergroot een sterk concept dat ontwikkeld is vanuit de eigenheid van het gebouw of van de locatie het succes. Om hiertoe te komen is een workshop een uitermate geschikt instrument. De prikkelende ideeën voortgekomen uit een ongebreidelde creatieve uitbarsting zijn nodig om de noodzakelijke emotionele waarden naar boven te krijgen. Deze waarden vormen de impuls om te kiezen voor transformatie en geeft richting aan de betrokken partijen. Tijdens de workshop is er ook een kruisbestuiving ontstaan tussen de Haarlemmermeere en Zaanse transformatiegeschiedenis, wat voor de Haarlemmermeer nog een relatief nieuw fenomeen is.

Workshop Water

Wat is er levend op, onder en omringd door water meer mee doen? Kunnen we water zo kanaliseren dat het als motor voor het toerisme kan dienen? Of als belangrijk element in de inrichting van de openbare ruimte? Zijn er mogelijkheden en kansen voor een watermuseum op Zaanse bodem en wat zou daar dan te beleven zijn? Zou een stadsstrand aan de Zaan de recreatieve mogelijkheden kunnen bevorderen? Kortom water een bron van leven. Welke kansen zijn er te benutten met ons overvloedige water? Dat was de vraag!

Datum:
Zaterdag 7 maart 2009

Plaats:
Serah Artisan, Zaandam

Workshopleider:
Huib Kraaijeveld

Deelnemers:
23 personen

Bezoekers presentatie:
40 personen

Deelnemers:
Joanne Zegers, beeldend kunstenaar
Eva Stache, architect
Willem Messchaert, communicatie HHNK
Krijn van der Voorn, aannemer
Ruth van Beek, beeldend kunstenaar
Claudia Rumondor, componiste
Joke Konijn, beeldend kunstenaar
Remco Reijke, stedenbouwkundige
Joost van der Krogt, beeldend kunstenaar
Henk Terol, marketeer
Marcel Fraij, fotograaf
Nanine Carree, architect
Carlos Beira, student TU Delft
Tom Bakker, journalist
Sem Carree, industrieel ontwerpen TU
Marlies van der Linde, architect
Lieke Mulder, geologie UvA
Sytske Ypma, architect i.o. TU
Roby van Praag, architect i.o. TU
Thomas Paul, stedenbouw i.o. TU
Pieter Brand, vormgever
Paul Carree, architect
Jan Schoen, grafisch ontwerper

Het 'Badeschiff' bij het stadsstrand in Berlijn. 's winters wordt het bad overdekt.

Water heeft een onmisbaar aandeel in ons leven. We verrichten dagelijks tientallen handelingen rondom de kraan en ook in industriële processen speelt water een hoofdrol (bv. voor 1 kopje koffie is 100 liter water nodig). De wetenschap onderzoekt of er water op Mars is. Water is een bedreiging voor ons leven, maar zonder water leven we niet lang. Wij bestaan voor 90% uit water. Water fascineert ons, maar boezemt ook angst

in. Vrijwel iedereen wil graag aan het water wonen, maar we hebben de pest in als het een dag regent. Zonder water zou de aarde een desolate planeet zijn, een wereld zonder leven. De cruciale en positieve eigenschappen van water lijken onzichtbaar geworden tegenover de negatieve en bedreigende kanten. Maar water is óók een bron van innovatie, creativiteit en transformatie.

Workshopleider Huib Kraaijeveld positioneerde de deelnemers in groepen en de groepsleden stelden een groepshoofd aan. De leden van de groepen wisselden tijdens de dag regelmatig van groep, terwijl de groepshoofden als leider op hun eerste post bleven. De groepshoofden verdedigden de ingezette lijn, terwijl de wisselende deelnemers telkens met nieuwe impulsen het beginidee verder ontwikkelden. Uiteindelijk kon iedereen aanschuiven bij het in hun ogen beste idee.

Enkele ideeën uit de BabelKreativ workshop zijn:

Urban Islands - Drijvende eilanden die als puzzelstukken aan elkaar gekoppeld kunnen worden en die overal op water toegepast kunnen worden. Dat kan uitgebreid met veel eilanden zijn, maar ook op kleinere wateren met slechts enkele eilanden toegepast worden. De eilanden kunnen naar behoeven ingericht worden als woningen, winkels, scholen, kantoren, werkplaatsen, hotels enz. De eilanden kunnen in diverse vormen gemaakt worden. Het voordeel is dat er eilanden gemakkelijk naar behoeven toegevoegd of verplaatst kunnen worden.

Alle vervoer over water, In Noord Holland boven het IJ zou het vervoersprobleem opgelost kunnen worden, door terug te gaan naar vervoer op het water. Dat betekent dat er veel meer gebruik gemaakt zou moeten worden van de vele waterwegen, waaruit Noord Holland bestaat. Minder straatwegen. Veel meer inzetten op leven op het water. Dat past bij de natuurlijke structuur van Noord Holland.

Watermuseum en Waterkenniscentrum. Water is een bron van leven, mensen willen vakantie met water in de buurt en het liefst wonen aan het water. De zeespiegel stijgt, Rivieren treden buiten de oevers, regenbuien worden heviger, waterbergingen zijn nodig, water als duurzame energiebron, wonen op water. Het wordt tijd voor een watermuseum op het Hembrugterrein, waarin alles over water te zien en beleven is en waar alle recente kennis over waterontwikkelingen te vinden is. Er zijn tentoonstellingen die ingaan op wateronderwerpen in het dagelijks leven. We kijken door een waterbril naar o.a. 'waterberging en veiligheid', 'visserij en ecologie', 'ontwikkeling en innovatie'. Bij elk onderwerp staat de beleving centraal, zodat de bezoeker nieuwe inzichten en mogelijkheden ondergaat. Het museum zou inte-

ressant moeten zijn voor een breed en internationaal publiek, voor gezinnen, met eneroverende attracties voor kinderen en voor een cultureel geïnteresseerd publiek. Kunst is een onmisbaar onderdeel van het museum, als inspiratiebron en om anders naar problemen te kunnen kijken. Er zullen wisselende tentoonstellingen zijn, in het museum, maar ook in de openbare ruimte.

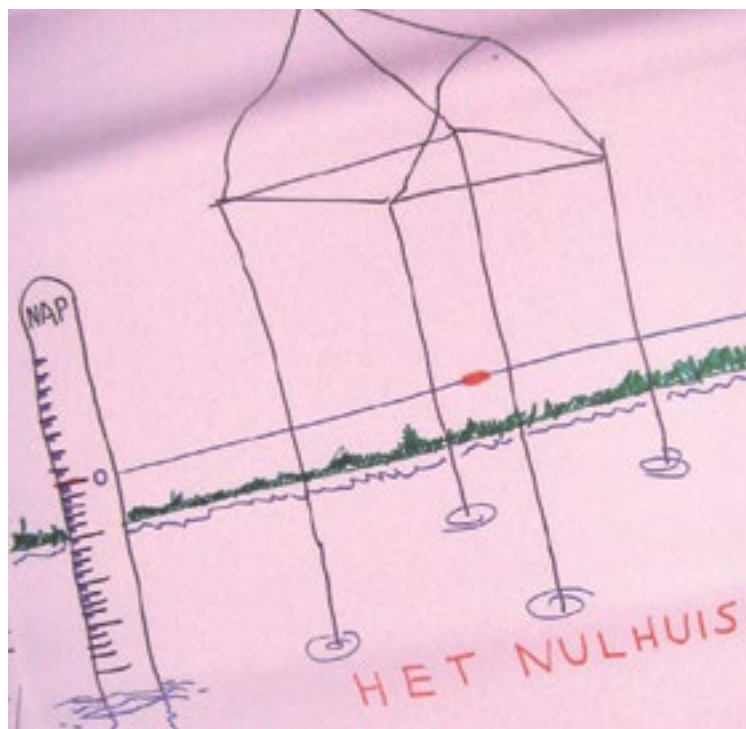
Het Nulhuis, een virtueel kennis-exportcentrum (www.nulhuis.com). Het Nulhuis is genoemd naar NAP, Normaal Amsterdams Peil. Het NAP-net bestaat uit ongeveer 50.000 zichtbare peilmerken, meestal bronzen boutjes met het opschrift NAP, aangebracht in kaden, muren, bouwwerken of op palen en bovendien 250 ondergrondse peilmerken. De onderlinge hoogteverschillen tussen de peilmerken wordt nauwkeurig vastgelegd. Als gevolg van bodembewegingen treden er voortdurend veranderingen op. Eens in de 10 jaar bepaalt Rijkswaterstaat opnieuw de hoogte van de meeste peilmerken. De gegevens van de peilmerken worden bekend gemaakt in een NAP-peilmerkenlijst, waarin de gemeten hoogte t.o.v. het NAP-vlak staat aangegeven en de gegevens waar het merk te vinden is. Dit is het achtergrondidee van het Nulhuis. De bedoeling

is dat op de hele wereld alle actuele informatie over water bij het Nulhuis te vinden is.

Zaanpracht - wat een streek! De aantrekkingskracht van de Zaanstreek vergroten door de aanwezige kwaliteiten te accentueren. Door de Zaan te zien als stroom tussen twee magnetische polen. Zeg maar tussen het Noordzeekanaal en Knollendam. Dit kan door de Zaanstreek opnieuw op de kaart te zetten en dan vooral gebruik te maken van het volop aanwezige water rondom de Zaan. Nu de oude weilanden als plekken voor de veeteelt in ongebruik zijn geraakt, is het tijd om in te zetten op nieuwe mogelijkheden. Een aantal mogelijkheden zijn: watertuinen, veencampings, biologische streekproducten, veldtochten (polderbelevingstochten) over land en water, met waterfietsen, polstokspringen, een prutdoolhof,

moeraswellnes, theetuinen en propellorboottochten. Er kan een transparant polderbelevingsravin als een wig in het veen gemaakt worden, waar bezoekers in kunnen afdalen, zodat de diverse grondlagen en het leven daarin te zien zijn. Onderzoek naar bio- en moerasgas als energiebron is een economische mogelijkheid. Het doel is om het aantrekkelijker maken van de streek voor bewoners, ondernemers en bezoekers.

Enorm bewegend waterobject, in de vorm van een spons. Als monument, een eerbetoon voor het verdampende en verdwijnende veen, waarop wij leven. De spons is voortdurend in beweging, zuigt zich vol met water en wordt daarna uitgeknepen zodat water en dampen er als fontein uitspuit. De spons zou op een karakteristieke plek in de Zaanstreek geplaatst moeten worden.

Babel Salon 2009

Datum:
20 januari 2009

Lokatie:
La Brèche Wormerveer

Opkomst:
circa 35 bezoekers

Hans Bosma in gesprek met Henry Meijdam, o.a. voorzitter Stichting First in Food

De Zaanstreek: van provisiekamer naar hofleverancier

De Babel Salon werd op 20 januari 2009 weer goed bezocht en de aanwezigen toonden zich betrokken bij

het thema tijdens de discussie na afloop van het ruim drie kwartier durende vraaggesprek van Hans Bosma met Henry Meijdam, voorzitter van de Stichting Zaanstreek First in food (Zfif) en voormalig burgemeester van Zaanstad.

Meijdam is voorzitter van Ondernemend Zaanstad wat onder meer het voorzitterschap van de Stichting Zaanstreek First in food met zich meebrengt. Zijn belangrijkste werkzaamheden vindt hij thans in directie- en bestuursfuncties op het terrein van de volkshuisvesting, bouw en techniek.

In oktober 2006 werd Zfif gelanceerd, een samenwerkingsverband van gemeente, bedrijfsleven en onderwijs ter aansporing van de Zaanse voedings- en genotmiddelenindustrie. Verschillende benamingen zijn de revue gepasseerd en gekozen is voor First in food want daarin komt de ambitie op regionaal, nationaal en zelfs internationaal vlak het best tot uitdrukking: De Zaanstreek moet hierin de eerste worden, kwalitatief en kwantitatief. Het glorieuze industriële verleden moet worden ingezet om het imago van de Zaanstreek op te poetsen en de ligging aan de Zaan geeft een logistieke voorsprong nu vervoer over water steeds belangrijker wordt. De visie van waaruit de stichting werkt, steunt op de overtuiging dat het imago oprecht is, er arbeidskrachten beschikbaar zijn en samen met (gemeente)ambtenaren bereidwillige oude en nieuwe bedrijven en leergierige pupillen enthousiast zullen worden voor deelname.

In de metropoolregio Amsterdam is de Zaanstreek het enige gebied boven het IJ waar de werkgelegenheid kan worden uitgebreid. Een van de doelstellingen van Zfif is het aantal ar-

beidsplaatsen te verhogen tot tenminste 60.000, recessie of geen recessie. De arbeidsmarkt in de Zaanstreek c.q. Zaanstad is relatief krap met 50.000 arbeidsplaatsen op een inwoneraantal van 150.000. De keuze is gevallen op de voedselindustrie die hier traditioneel sterk is en nu zorgt voor ongeveer 15% van alle arbeidsplaatsen. Het imago van de regio moet worden gekenmerkt door innovatie in een te faciliteren bedrijfskolom waarin uitvindingen worden gedaan op het terrein van voeding en de daarvoor benodigde grondstoffen, bewerkingen, verpakkingen en bewaarstechnologie. Een plezierig neveneffect van meer werk in de regio is minder (auto) mobiliteit naar en van Amsterdam.

Goed gekwalificeerd en snel inzetbaar personeel staat hoog op de agenda van vrijwel elke ondernemer in de voedingsmiddelenindustrie. Kortgeleden is het 'House of Food' opgericht, een leerfabriek, waarin jongeren van het niveau VMBO en MBO de hedendaagse praktijk in de voedingsmiddelenindustrie leren en ervaring opdoen. Voor het produceren van smoothies zullen de leerlingen zelf grondstoffen inkopen, producten maken, kwaliteitsanalyses uitvoeren, de marketing verzorgen en de producten afleveren aan schoolkantines. Ze leren ook factureren en administreren. Docenten van, onder meer, het Regio College en het Clusius College zullen hen begeleiden. Daarnaast zijn er werkmeesters, mensen met praktijkervaring uit het bedrijfsleven.

Het opleidingsinstituut 'House of Food' komt in de Koekfabriek aan de Westzijde in Zaandam en kent vijf opleidingstypen van ieder twintig à dertig leerlingen per jaar, wat na ongeveer vier jaar moet leiden tot honderd vijftig pupillen per opleiding. In totaal dus ongeveer zeshonderd jongeren.

Het was te ambitieus om een eigen HBO-opleiding in de Zaanstreek op te zetten, alleen al het aantrekken van voldoende studenten bleek, in de nabijheid van Amsterdam, een schier onmogelijke opgave. De website van Zfif vermeldt dat de leerfabriek zal worden uitgebouwd met een HBO-module, verzorgd door de HAS Den Bosch. Zo ontstaat voor de regio een doorlopende leerlijn van VMBO tot en met HBO. De HAS Den Bosch zal met HAS Kennistransfer vanaf de start in het 'House of food' zijn intrek nemen. Van hieruit kan men ook het bedrijfsleven ondersteunen door middel van in-companytrainingen en advise-

ring op het gebied van productie en processing. Er is Europese subsidie voor de komende twee-enehalf jaar, daarna moet de opleiding zichzelf bedruipen. De verwachting is dat de twee belangrijkste problemen, het aantrekken van voldoende leerlingen en het behouden van de belangstelling en medewerking van het bedrijfsleven, binnenkort zijn opgelost. Ingewikkeld is dat het tempo in het onderwijs, dat niet alleen op technische vaardigheden traint maar ook op bijvoorbeeld burgerschap, lager ligt dan in het bedrijfsleven. Docenten moeten aan hoge eisen voldoen, zij hebben naast de officiële regelgeving voor het onderwijs te maken met verlangens van de deelnemende bedrijven.

Bedrijven nemen deel aan de Zfif activiteiten als een soort aandeelhouders en om hen enthousiast te krijgen en te houden, worden zo nu en dan bijeenkomsten georganiseerd. Daarbij staat zuinigheid voorop, want het geld is bestemd voor

de opleiding. Als de zaken eenmaal lopen zou een regelmatig terugkerend 'Festival voor de voedselindustrie' op het fraaie Hembrugterrein een middel zijn om nieuwe deelnemers uit het bedrijfsleven te werven. De deelnemers komen voornamelijk uit het midden- en kleinbedrijf want daar vinden vernieuwingen plaats die dan worden uitgebouwd of soms overgenomen door de, eveneens deelnemende, multinationals. Het Zfif werkt voor de ondernemers ook als een netwerk. Het bedrijfsleven zal meer op de voorgrond gaan treden in Zfif ten koste van de gemeente die tot nu toe zeer goed heeft bijgedragen in de vorm van subsidie en meedenkende ambtenaren. Dat maakte het opzetten van Zfif mogelijk.

Drie jaar na de oprichting waardeert Meijdam de stand van zaken met een 7- (zeven min). De voorbereidingen zijn afgerond, nu komt het op de uitvoering aan.

Datum:
17 maart 2009

Locatie:
La Brèche Wormerveer

Opkomst:
circa 30 bezoekers

Hans Verploeg in gesprek met Prof. Dr. Nico Wilterdink, hoogleraar sociologie UvA

De sociale gevolgen van de kredietcrisis

In La Breche sprak Hans Verploeg met prof. dr. Nico Wilterdink, hoogleraar sociologie aan

de Universiteit van Amsterdam, over de sociale gevolgen van de kredietcrisis. Verploeg wijst op een column van Trude Maas in de Volkskrant over de noodzakelijke bijdragen van sociologen aan de discussie over de kredietcrisis. De Babel Salon was haar voor.

Wilterdink heeft nationaal en internationaal gepubliceerd over verschuivingen in sociaal-economische verhoudingen binnen en tussen landen. In zijn omvangrijke studie Vermogensverhoudingen in Nederland. Ontwikkelingen sinds de 19e eeuw bespreekt hij de resultaten van een grondig en vernieuwend onderzoek, waarin hij vaststelt dat zich sinds het midden van de 19e eeuw een tendens tot nivellering heeft voorgedaan, de rijken zijn minder rijk geworden en de armen minder arm. In Nederland daalde het geschatte aandeel van de rijkste 1% van de bevolking in het totaal van alle privé-vermogens van meer dan de helft aan het begin van de twintigste eeuw tot iets minder dan een kwart aan het eind van de jaren zeventig.

Aan deze nivellering komt een eind in het begin van de jaren tachtig van de 20e eeuw. De

globalisering, de internationale flexibiliteit van ondernemers en kapitaalbezitters tegenover de grotere nationale gebondenheid van werknemers, is een machtsbron van de bezitters die ten koste gaat van de arbeidsmarktpositie van de ondergeschikten. De globalisering maakt bedrijven internationaal mobieler waardoor managers en kapitaalbezitters voor hun rendementen minder afhankelijk zijn van werknemers van een gegeven land en tegelijkertijd nemen de machtsbronnen die werknemers ontlenden aan nationale organisatie af.

Anders dan ondernemingen zijn vakbonden veel meer nationaal gebonden. Internationale concurrentie op de arbeidsmarkt drukt de arbeidsinkomens. Nationale overheden hebben minder greep op internationaal opererende ondernemingen. In ver ontwikkelde verzorgingsstaten staan regeringen onder druk te bezuinigen op verzorgingsin-

komens, en naarmate de positie van werknemers zwakker wordt is van die kant minder tegendruk te verwachten.

De sociaal economische ongelijkheden zijn gegroeid sinds het begin van de jaren tachtig van de 20e eeuw toen een denivelleringsstendens inzette die vrijwel drie decennia heeft geduurd. Wilterdink meent dat de kredietcrisis echter weer nivelleringsstendensen zal bevorderen. De kloof is nu al kleiner geworden tussen arm en rijk in de westerse wereld. Daar vallen vooral slachtoffers onder de superrijken, zij zijn minder rijk geworden, het kapitaal van zelfstandigen slinkt en de inkomens dalen thans van bovenaf.

Nivellerings- en denivelleringsstendensen doen zich voor min of meer onafhankelijk van de politieke signatuur van de zittende regering. Wilterdink verwacht niet dat Wilders garen zal spinnen bij de kredietcrisis. Rancune en ressentimenten als gevolg van de kredietcrisis zullen zich eerder keren tegen andere Europeanen, zoals de Polen die werk overnemen, dan tegen de al veel langer aanwezige nieuwkomers op wie Wilders zijn pijlen richt. Wilders keert zich tegen de islamisering van Nederland en het zal heel moeilijk zijn om

een retorisch verband te leggen tussen de Islam en de kredietcrisis.

Er is geen eenduidig verband aan te wijzen tussen recessies en een zwenking naar rechts of extreem rechts. In de jaren dertig kwamen de Nazi's in Duitsland aan de macht, een land met een heel eigen nationale geschiedenis. In Nederland, waar de crisis toen veel langer heeft geduurd, bleef de NSB een betrekkelijk onbeduidende politieke stroming en de burgers oriënteerden zich eerder op de gevestigde machten, de vertrouwde leiders. De kredietcrisis kan dus gunstig uitwerken voor de Partij van de Arbeid en het CDA. Nu al wordt er meer verwacht van de overheid en is het vertrouwen gegroeid terwijl de banken en het bedrijfsleven juist worden wantrouwd. Het haperende functioneren van de democratie is een probleem van veel ouder datum en kan niet op het conto van de kredietcrisis worden geschreven.

De bewering van Minister Bos dat iedereen schuldig is aan de kredietcrisis acht Wilterdink te makkelijk, het is te simpel om allen of specifieke individuen aan te wijzen. Daarvoor is het proces dat hiertoe heeft geleid veel te ingewik-

keld. Wel hebben sommigen (bankiers, speculanten, toezichhouders, maar ook deregulerende overheden en economen die eenzijdig de vrije markt verdedigden) meer bijgedragen dan anderen. De kredietcrisis heeft iedereen overrompeld en is ontstaan door overconsumptie en overkreditering, vooral in de Verenigde Staten, die niet langer vol te houden waren. Op dit moment is er sprake van onderconsumptie wat een negatieve spiraal in gang heeft gezet. De sociale en psychologische problemen worden groot als er geen werk meer is voor degenen die willen werken. De moeilijkheid is dat er veel geproduceerd moet worden om genoeg werk te hebben, maar voor winstgevende productie is een afzetmarkt noodzakelijk en die markt krimpt de laatste maanden.

De discussie spitst zich aan het eind van de avond toe op de hang van sommigen naar kleinschaligheid: terug naar de 'economie van 25 kilometer', alles op fietsafstand. Wilterdink beklemtoont dat een ontwikkeling van eeuwen niet kan worden teruggedraaid. De wereldhandel kan en moet doorgaan, anders is het onmogelijk de economie te stimuleren en zullen de gevolgen van de kredietcrisis catastrofaal zijn. Het royaal toegestroomde publiek bleef nog lang napraten.

Datum:
19 mei 2009

Locatie:
La Brèche Wormerveer

Opkomst:
circa 30 bezoekers

Hans Verploeg in gesprek met Prof. dr. W.L. Buitelaar, hoogleraar/fellow bedrijfsorganisatie en arbeidsverhoudingen Amsterdam Business School/Universiteit van Amsterdam

Een industrie die zich vernieuwt

Ook ondernemers, onder wie een aantal vrouwen, hebben de weg gevonden naar de Babel Salon,

zo bleek tijdens de discussie over nieuwe omgangsvormen met en voor het personeel in bedrijven en met name banken.

Prof.dr. Wout Buitelaar, hoogleraar/fellow bedrijfsorganisatie en arbeidsverhoudingen Amsterdam Business School/Universiteit van Amsterdam, werd ondervraagd door Hans Verploeg die op 19 mei 2009 voor de laatste keer optrad als interviewer in Babel Salon.

Verploeg zal worden opgevolgd door dr. Piet Bakker, een bekende Zaankanter, die communicatiewetenschappen doceert aan de Universiteit van Amsterdam en de Hogeschool Utrecht. Verploeg vroeg zich af of het zojuist bekend geworden ontslag van 6500 personeelsleden van ABN AMRO (kostenreductie) voorkomen had kunnen worden als de lijn was gevolgd die Buitelaar voor ogen staat (personeelswaarde). Deze rechtstreekse vraag kreeg geen rechtstreeks antwoord, daarvoor is de materie te ingewikkeld.

In de laatste kwart eeuw was vooral het lagere en middelbare bankpersoneel de dupe van de veranderingen. Steeds meer handelingen konden de klanten zelf uitvoeren zoals geld halen uit betaalautomaten, en overschrijven via elektronisch betalingsverkeer. Terwijl in de grote bedrijven een personeelsbeleid was ontwikkeld dat naast controle ook zorg centraal stelde, kwam zoiets bij de banken veel trager op gang. Ook later misten zij de aansluiting toen de nadruk op controle en ontwikkeling kwam te liggen.

In de jaren negentig kende ABN AMRO twee 'kalven', een gouden en een zilveren Kalff. Jan (gouden) Kalff was bestuursvoorzitter en had veel steun van zijn broer Gerard (zilveren) Kalff die zich als directeur Nederland vooral bekommerde om het personeelsbeleid: beiden kenden de werkvloer. Dat veranderde aan het begin van de 21e eeuw toen de nadelen van onvoldoende professionalisering in de bankwereld aan het licht kwamen. Er groeide een kloof tussen 'de goudhaantjes' in een centraal kantoor en 'de werkbijenen' in de lokale vestigingen. Banken zitten op het moment in vele crises en daarbij horen ook een identiteitscrisis en een personeelscrisis. Bij banken is men nog niet ingesteld op perso-

neelsleden die over kennis beschikken waarmee het management en de (centrale) ondernemingsraad hun voordeel kunnen doen. Een kennisher-verdeling in organisaties is noodzakelijk, wat een wijziging in de organisatorische verhoudingen vereist. Het management moet bij overleg (COR-centrale ondernemingsraad) over de organisatie oog hebben voor de werkvloer en de ideeën die daar bestaan en ontstaan.

Gewerkt moet worden met de drie t's: talent, tolerantie en technologie om een (creatieve) tegenmacht te vormen voor het management. Nu overheerst de onjuiste gedachte dat de top van de ijsberg, de COR, over voldoende kennis beschikt om het management te informeren. Voor optimale informatie-overdracht moet het gedeelte van de ijsberg onder water, het personeel dat het werk van haver tot gort kent, versmelten met de top. De personeelsafdeling en het management houden nu onvoldoende rekening met het bestaan van deze 'onderwater'-kennis en doen daarmee hun eigen bedrijven tekort.

De laatste jaren is de termijn waarbinnen het management resultaten wenst te veel een kwestie van korte baan geweest. Er treedt thans weer een verschuiving op naar de lange termijn wat kansen biedt aan personeelsfunctionarissen (human resource managers) als mw. mr. Pauline van der Meer Mohr, kortgeleden vertrokken bij ABN-Amro, en mw. Marike van Lier Lels, die werd ontheven van haar functie als operationeel directeur bij Schiphol. Zij waren op de hoogte van de gang van zaken op de werkvloer.

Vanuit de zaal brengt een ervaringsdeskundige voormalige ondernemer naar voren dat het personeel niet langer trots is op het bedrijf en dat de

nieuwe managers na overname minder affiniteit hebben met het bedrijf, zij vertrekken na ongeveer vijf jaar. Buitelaar bevestigt dat bedrijven soms worden overgenomen door *raiders* (piraten), maar hij heeft ook goede ontwikkelingen gezien bijvoorbeeld bij Verkade. Daar zijn de nieuwe managers gevoelig voor de vindbaarheid en het talent van het aanwezige personeel. Er zullen steeds *captains of industry* zijn die wel degelijk oog hebben voor de continuïteit van het bedrijf en de rol van het personeel.

De discussie neemt een geheel nieuwe wending als Hans Verploeg een vraag stelt over het kortgeleden verschenen boek van Wout Buitelaar

Panden die verhalen. Een kleine oorlogsgeschiedenis van de Utrechtse Maliebaan. Buitelaar woont op de Maliebaan en heeft ontdekt dat destijds in de straat 'beweging en tegenbeweging' op elkaar inwerkten, net als in de door hem bestudeerde bedrijfsorganisaties:

Op nummer 71 zat de latere Waarheid, *de Beauftragte Reichskommissar* verbleef op nummer 15 en de Germaanse SS hield bureau op nr. 66. Aan de overkant, op nummer 72 bis, woonde 'Dr. Max', de verzetstrijdster en latere directeur van het kabinet der Koningin, dr. Marie Anne Tellegen. Naast haar op nr 74, zetelde de Sipo (Sicherheitspolizei) en de NSB (Nationaal-socialistische

beweging) had haar landelijke hoofdkantoor op Maliebaan nr. 35.

Nadat de gastspreker is bedankt, gaat de aandacht naar Hans Verploeg die helaas geen tijd meer heeft voor de interviews in de Babel Salon. Hij wordt in beslag genomen door zijn vele bezigheden op het terrein van de journalistiek in landen waar de persvrijheid wordt bedreigd of (nog) niet bestaat. Het succes van de Babel Salon is in belangrijke mate te danken aan zijn ondervragingen. Als afscheidscadeau krijgt hij het boek Van wind naar stoom, een studie naar de Zaanse fabrieksbouw in de periode 1833-1940 waaraan ook de Stichting Babel heeft meegewerkt.

Datum:
22 september 2009

Locatie:
La Brèche Wormerveer

Opkomst:
circa 40 bezoekers

Piet Bakker in gesprek met Prof. Lucas Reijnders, hoogleraar Milieukunde UvA en medewerker van de Stichting Natuur en Milieu.

Energie

De gast van deze avond is Prof. Lucas Reijnders, hoogleraar Milieukunde aan de Universiteit van

Amsterdam en medewerker van de Stichting Natuur en Milieu.

Het interview met Prof. Reijnders wordt afgenomen door

Piet Bakker, oud-journalist en thans Lector Crossmedia aan de

Hogeschool Utrecht. Het aantal belangstellenden overschrijdt het getal veertig.

Onze gast wordt geïntroduceerd als een autoriteit op het gebied van milieuvraagstukken. Sinds begin zeventiger jaren is hij actief in alles wat met milieu te maken heeft, sprong hij herhaaldelijk op de bres waar het milieu in geding gebracht werd en publiceerde regelmatig onder andere via wekelijkse columns in Vrij Nederland. In 2004 eindigde hij bij een verkiezing van de grootste Nederlander op natuur- en milieugebied op een eervolle tweede plaats na Jac P. Thyse. Op het gebied van 'Duurzaamheid' scoorde hij met een 45-ste plaats minder goed in een enquête georganiseerd door het Dagblad Trouw; als excuus voor deze slechte score merkte de interviewer op dat de winnaars bij deze laatste enquête meer van het type streepjespak waren. Niet dat Lucas Reijnders niet keurig gekleed gaat: onberispelijk, sober en zonder stropdas. Hoe is het eigenlijk met het milieu gegaan sinds de jaren zestig? In de periode 1960-1970 was milieu 'in' mede onder invloed van het rapport van de 'Club van Rome'. In de jaren tachtig zakte de belangstelling voor milieuvraagstukken weg maar aan het eind van dat decennium laaide die weer op door

'Czernobyl' en in de negentiger jaren door het 'ozongat'. Recent is er ook weer van een opleving sprake door de film van El Gore. Milieu en duurzaamheid zijn geen synonieme begrippen aldus Reijnders. Hij introduceerde in 1986 het begrip duurzaamheid en dat werd overgenomen door de Nederlandse Regering maar eenduidigheid van dit begrip is momenteel ver te zoeken. Het woord duurzaam wordt te pas en te onpas gehanteerd.

Als voorbeeld refereert Reijnders naar de 'duurzame' energie die in Amsterdam door vuilverbranding wordt geproduceerd. In werkelijkheid wordt gas bijgestookt om het afval te verbranden met (in de eerste installatie) een rendement van ongeveer 23 procent terwijl in een goede gasgestookte energiecentrale het rendement boven de 50 procent ligt. Bovendien is het afval gemengd met kunststoffen die nu eenmaal goed fikken en het overige afval mee helpen te verbranden. Het is apekool, aldus Reijnders. Ook is er een overcapaciteit aan vuilverbrandende installaties, gefinancierd met gelden die door het woord 'duurzaam' genereerd (en verspild) worden.

Op de vraag wat dan wel milieuvriendelijk en duurzaam is bij de opwekking van energie antwoordt Reijnders dat het eerst en vooral windenergie is. Hij is zelf mede-eigenaar van een windmolen bij het AMC in Amsterdam. Die investering levert een goed rendement op. Bedenk wel dat de efficiency van een moderne windmolen enorm verbeterd is ten opzichte van de klassiek windmolens uit de Zaanstreek: een oude molen zet drie procent van de windenergie om in mechanische energie terwijl een moderne windmolen dertig procent kan omzetten in elektrische energie. Er wordt tegen geworpen dat de bouw van een windmolen ook energie vergt. Reijnders schat dat op 5 procent van de energie opbrengst van een windmolen over een periode van tien jaar, hetgeen een realistische schatting is van de levensduur van windmolens. De tendentieuze berichtgeving in Elsevier over de ongunstige verhouding van investering tot opbrengst aan energie moet met een flinke korrel zout worden genomen. De KWh prijs van windenergie daalt gestaag en is op dit moment al concurrerend met de KWh prijs van elektriciteit opgewekt met kernenergie zelfs als de verborgen kosten van kernenergie niet worden meegerekend.

Aan kernenergie kleef, naast verontreiniging en veiligheidsproblemen, nog een ander tekort. Als we de huidige energiebehoefte zouden voldoen met kernenergie dan raakt de hoeveelheid winbaar uranium, de brandstof van de kernenergie centrales, snel op. De aangetoonde hoeveelheid uranium is voldoende om de energiebehoefte voor twintig jaar te dekken. Als kweekreactoren worden ingezet, maar die zijn niet voldoende uitontwikkeld zodat je ze momenteel nog niet kan inzetten, dan verleng je die periode met een factor van ongeveer twintig tot vijftig. Een ander nadeel van kernenergie centrales is de enorme investering. Een kerncentrale wordt voor vijftig jaar gebouwd en al die tijd zit je aan dat type centrale vast. De levenscycli van wind-

zonne-energie zijn veel korter, van de orde van tien tot twintig jaar. Je kunt veel sneller vernieuwingen realiseren. Het taboe rond kerncentrales is minder geworden: tegenstanders hanteren nu eerder het kostenprobleem in plaats van de ethische bezwaren, hoewel Nederland nog altijd veel moralistischer is dan bijvoorbeeld de Verenigde Staten.

Het ligt voor de hand dat de opwarming van de aarde als gevolg van het gebruik van fossiele brandstoffen aan de orde komt. Die opwarming kan niemand ontkennen, het is goed uitgezocht en sinds de industriële revolutie bedraagt die opwarming 0,7 graad Celsius. Het is een omstrepen punt geworden toen de politiek zich er mee ging bemoeien. Het is ook een ingewikkeld vraagstuk om precies de vinger te kunnen leggen op de kwantitatieve aspecten van de processen die de opwarming bepalen. Reijnders refereert naar zijn eigen studietijd: in 1970 was bij de wetenschap al goed bekend dat een toename van het CO₂ gehalte in de atmosfeer tot een hogere temperatuur aan het aardoppervlak zal leiden.

Naast windenergie kunnen we ook direct de op aarde ingestraalde energie van de zon voor onze energiebehoefte aanwenden. De hoeveelheid direct van de zon afkomstige energie op aarde is gigantisch, het overtreft de huidige energiebehoefte van de mens met een factor tienduizend. Net als bij windenergie leent de zonnecel technologie zich voor kleinschalige projecten. De efficiency van zonnecellen gaat met sprongen vooruit en ook de prijs per KWh kan concurrerend worden. Naast de zonnecel technologie zijn er ook grotere centrales die van de zonne-energie gebruik maken: de spiegelcentrales die het zonlicht over een groot oppervlak opvangen en met spiegels op een kleine spot concentreren. Duitsland is actief bij de ontwikkeling van deze technologie in Zuid Europa betrokken. Een project van 400 miljard euro is in voorbereiding. Omdat dit type

centrale bij voorkeur in Zuid Europa of Noord Afrika gesitueerd wordt doet zich het probleem van energie transport voor waarbij aanzienlijke verliezen kunnen optreden. Supergeleidende kabels zouden een uitkomst zijn maar die technologie staat in de kinderschoenen en de vraag is of men daar ooit uitkomt. In zekere zin lijken spiegel centrales op kolen centrales: de energie productie van zeg 1500 MW is plaats gebonden en een uitgebreid distributienet is nodig om de afnemers te bereiken. Bij spiegelcentrales doet zich dan nog de complicatie voor dat de energie alleen overdag geproduceerd wordt en dat opslag van energie noodzakelijk is voor gebruik in de nachtelijke uren. Een wijdvertakt net van accu's kan in de toekomst wellicht gevonden worden als de elektrische auto gemeen goed wordt.

De vraag komt naar voren of wind- en zonne-energie tezamen de totale energie behoefte kunnen dekken. Je moet dan grote regio's bekijken zoals Europa en Noord Afrika. Uitgaande van een goed toegesneden netwerk voor elektrisch transport en voldoende opslagcapaciteit voor wind- en zonloze uren moet dat volgens Reijnders mogelijk zijn. Maar het is niet alleen de elektriciteit die met zonne-energie opgewekt wordt. In de tuinbouw worden kassen ontwikkeld die energie-neutraal dat wil zeggen zonder gebruik van aardgas bioproducten leveren en daarnaast nog restwarmte aan huizen in de omgeving kunnen leveren door 's zomers thermische energie in de bodem op te slaan en 's winters warm water aan de omgeving te leveren. Tuinders moeten het teelproces van hun producten aanpassen omdat andere cycli gevolgd moeten worden dan bij gasverwarming en dat is vaak lastig. Ook zijn de investeringen hoog en op dit moment lastig te financieren. Het Westland kan in potentie warmte leverancier worden voor de regio.

Bakker brengt een recente studie van Reijnders en Fresco over biobrandstof te berde. Volgens

Reijnders is biobrandstof geen grootschalige oplossing voor het energie vraagstuk. Er zijn veel milieuproblemen met de productie van biodiesel verbonden niet alleen vanwege de negatieve effecten op het milieu maar ook in verband met de wereld voedselproductie. Biobrandstof is goed voor de boeren omdat de maaisprijs omhoog zal gaan maar slecht voor de vaak arme regio's waar voedseltekorten kunnen gaan optreden omdat land ingezet wordt voor andere doeleinden dan de voedselproductie. Reijnders plaatst vraagtekens bij de Rotterdamse ambitie om een 'hub' te worden voor biobrandstof. In Rotterdam is men niet gecharmeerd met kritische geluiden over biobrandstof. Toch kun je alles redelijk goed doorrekenen en dan kom je tot die negatieve conclusie. Dat ligt anders voor kleinschalige toepassingen, die kunnen voor ontwikkelingslanden van groot belang zijn. De verwerking van suikerriet is de meest aangewezen optie voor biobrandstof.

Ligt dat niet anders bij algen die in waterrijke omgeving groeien? Twee Japanse groepen hebben hierna gekeken. Naast algen leven in het water watervlooiën en andere insecten die de algen opeten. Je kunt dat laatste tegengaan door soda aan het water toe te voegen tot een pH van

11, of door de groei te laten plaats vinden in zeer zout water waarin de algen weer niet goed tot ontwikkeling komen. Beide lijken geen haalbare opties als het gaat om het halen van hoge opbrengsten per hectare.. Het verhaal van de KLM om algenolie voor vliegbrandstof te gebruiken kan naar het rijk der fabelen verwezen worden. Algenolie bevriest op 10 km hoogte en je zou de olie eerst moeten kraken of zorg dragen dat de olie op temperatuur blijft waarvoor andere vliegtuigconstructies vereist zijn.

En als je toch het land- of zee-oppervlak wilt gebruiken voor energie opwekking, bedenk dan dat zonnecellen veel en veel efficiënter zijn dan verbouwde producten. Je kunt van een hectare grond met zonnecellen ruim honderd maal meer autokilometers winnen dan door het met suikerriet te bebouwen.

Als een volgende optie worden getijdencentrales gememoreerd. Een efficiënt geconstrueerde getijdencentrale in het Marsdiep bij Den Helder zou twintig procent van de energiebehoefte van het eiland Texel voor zijn rekening kunnen nemen. Volstrekt onvoldoende om in de Nederlandse energie behoefte te voorzien. Dat neemt niet weg

dat er lokaties zijn met grote hoogte verschillen tussen hoog- en laag-water waar gebruik gemaakt kan worden van deze energiebron.

Als laatste onderwerp wordt het beheer van de energie productie naar voren gebracht. Verliezen we niet alle controle op de productie en op de investeringen in energie centrales door de verkoop van aandelen door de lagere overheden aan buitenlandse producenten. Reijnders meent dat overheidseigendom van de energievoorziening grote voordelen kan hebben maar dat daarvan de laatste 15 jaar geen sprake meer is. Het overheidstoezicht werkte nauwelijks en de energieproducenten bepaalden zelf hun strategie en hadden door de slechte regelgeving daar ook alle mogelijkheden voor. Participatie in de energie productie werd door de overheid als belegging gezien niet als mogelijkheid om de strategie te bepalen. Consumenten moeten zich op hun positie beraden, zij kunnen meer invloed uitoefenen maar dat gebeurt nog weinig.

De avond wordt om tien uur besloten met een woord van dank aan de gast die samen met de interviewer voor een onderhoudende en informatieve avond hebben bijgedragen.

De houdbaarheid van ons pensioenstelsel

DIs verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd van 65 naar 67 jaar - in het licht van recente economische

ontwikkelingen - een eerste stap tot versobering van de huidige verzorgingsstaat? Prof. Boot (geboren in 1960) zal moeten doorwerken tot 67 jaar. De gast maakt niet de indruk dat erg te vinden. De einddatum ligt nog ver in het verschiet.

De AOW maatregel werd in eerste instantie in het voorjaar van 2009 door het kabinet genomen, maar de beslissing is door een actie van de vakbeweging naar het najaar verplaatst. Het voorjaar was het moment waarop de crisis als bedreiging ervaren werd. Toen waren de geesten rijp en had het kabinet een belangrijke hervorming kunnen doorvoeren. Daarin was niet voorzien in het huidige regeerakkoord. Dat straalt meer uit dat Nederland af is en er wordt weinig in geregeld. Vorige maand is die beslissing uiteindelijk door

het kabinet genomen na veel geharrewar in de SER en een verslechtering van het onderhandelingsklimaat tussen werkgevers en werknemers. Nu deze verhoging definitief is, is het van belang dat de uitwerking goed geregeld wordt en dat komende kabinetten niet te veel water in de wijn doen. Voorafgaand aan de AOW discussie in het kabinet hebben economen zich in februari 2009 uitgesproken over de economie van het land: de overheidsfinanciën vliegen uit de bocht door te-

ruglopende belastingopbrengsten (circa 35 miljard Euro per jaar). Moet je dan bezuinigen? Dat is riskant vanwege toenemende werkloosheid. Het publiek weet echter donders goed dat bezuinigingen noodzakelijk zijn. Men houdt de knip op de beurs en daardoor krijgt de economie een extra knauw. Het is van belang dat een regering structurele maatregelen neemt die het publiek overtuigen en aanzetten tot bestedingen. Aan welke maatregelen kun je denken?

- Geef jongeren lagere lasten, bijvoorbeeld door een verhoging van de AOW leeftijd;
- ga flexibeler om met de pensioenleeftijd;
- verhoog de uittree leeftijd (is al verschoven van 60 jaar naar 62 jaar);
- stop met financiële prikkels om vroeg uit het arbeidsproces te stappen.

Het advies van de economen moet echter kritisch worden gezien. Economen bouwen modellen en baseren zich op zekere aannames. Hoe pakte dat uit bij de banken crisis? Uit het model volgt, bijvoorbeeld, de hoeveelheid eigen vermogen die binnen een onderneming aanwezig moet zijn. De kans op bankroet gaan is dan minder dan, zeg, 0,3 %. Consultants conformeren zich aan elkaar en aan dat model met als gevolg dat het overal wordt toegepast. Maar niet alle risico's worden in zo'n model afgedekt. En als het slecht uitpakt voor één instelling dan lopen ook de andere grote risico's. Economen kunnen hiervoor waarschuwen maar naar zo'n boodschap wordt slechts éénmalig geluisterd, de volgende dag is de aandacht verdwenen. De media spelen onvoldoende in op de beperkte rol die economische modellen kunnen spelen.

Het gespreksonderwerp keert terug naar de leeftijd van 67 jaar voor pensionering. Waarom pardoes naar 67 en niet geleidelijk? De levensverwachting loopt nu eenmaal geleidelijk op en niet in tweejaarlijkse stappen. Gaan de pensioenen mee met de leeftijdsverhoging van de AOW? In de SER werd over dit onderwerp meer ruzie gemaakt dan dat er sprake was van constructief overleg. De FNV zette zwaar in op dit onderwerp en maakte de werkgevers een verwijt over de winst die er voor hen in het vat zat. De vakbeweging is in het recente verleden wellicht te braaf of liever te zwak geweest waardoor de lonen te laag waren in een periode van bloei en stegen toen de economie al terugliep. Maar ook de politiek valt een verwijt te maken. Dit voorjaar had de beslissing over de AOW-leeftijdsverhoging door het kabinet genomen moeten worden. In de SER had dan, in overleg tussen werkgevers en werknemers, de uitwerking aan de orde kunnen komen. Dat zou een beter scenario geweest zijn.

Pensioenbeheer is een gevaarlijk dossier. Er is nooit duidelijk gemaakt wie het risico draagt bij het beheer van de pensioengelden. Recent is duidelijk geworden dat de pensioengerechtigden dat risico dragen. Maar wat is hun inbreng in het beleggingsbeleid van de pensioenfondsen? Een groot deel van het vermogen is in aandelen belegd. In tijden van koerswinsten waarin de dekkingsgraad ruim voldoende was werden de pensioenpremies verlaagd. Op het moment dat de aandeelkoersen daalden en de dekkingsgraad onder het vereiste minimum raakte werden de pensioenpremies weer verhoogd maar werden ook de pensioenen bevroren en werd zelfs de mogelijkheid geopperd tot korting op de pensioenaanspraken. Het gevolg is dat pensioenfondsen hun draagvlak bij de pensioengerechtigden kwijt dreigen te raken. De verhoging van de pensioenen met 0,45 % die door het ABP voor komend jaar is aangekondigd moet in dat licht gezien worden. Het zou verstandiger zijn een meer flexibel pensioensysteem op te zetten met meer risico's voor de jongere werknemers en minder voor de werknemers die tegen hun pensioen aan zitten. Een alternatief is om de pensioenuitkeringen in schijven in te delen. De eerste schijf kent nauwelijks risico's en in oplopende schijven neemt het risico toe. Werknemers kunnen daar rekening mee houden en individueel maatregelen treffen.

De discussie verschuift naar de ethiek van de financiële sector. Die sector moet dienstverlenend zijn aan de maatschappij en zich niet met casinoachtige praktijken bezig houden. Boot stelt dat het omvallen van de DSB bank een zegen voor het land is omdat het duidelijk maakt dat aan het Nederlandse toezicht, en met name aan de regelgeving en de procedures, het een en ander schort. In tegenstelling tot de kredietcrisis kan hier niet naar het buitenland worden verwezen omdat het een puur Nederlandse aangelegenheid is. Het geeft de urgentie aan dat

wij in Nederland iets moeten veranderen. Boot schetst de vreemde situatie dat adviezen van consultants de zaak verzieken. Het zorgt voor kuddegedrag waardoor meerdere bedrijven gelijktijdig in de knoei komen. Als de beurskoers laag is beveelt de consultant aan om iets over te nemen en groei te kopen. Maar ook bij een hoge beurskoers maant de consultant aan de koers te wijzigen en minder risicovol te opereren. Het systeem van consultants die aan alle bedrijven eenzelfde soort adviezen geven bederft veel. Als je dat inzicht kun je hiervoor resistentie kweken. Waarom kan door toezicht en controle de zaak niet beter in de hand worden gehouden? De informatietechnologie en de globalisering helpen hierbij bepaald niet. Door de snelle uitwisseling van informatie kan alles vrij plotseling veranderen, de globalisering vermindert de mogelijkheden van toezicht en controle. Zelfregulering in de financiële sector werkt onvoldoende. Bij grote beslissingen zoals overnames moet er een periode van bezinning zijn waarbij de merites van een deal opnieuw worden overwogen. Vergelijk de rol die eerste en tweede kamer in ons politieke bestel hebben. Je zou ook aan twee soorten stemrecht bij aandeelhouders kunnen denken. Niet elke aandeelhouder mag uit winstbejag een stem uitbrengen over een koerswijziging of overname van het bedrijf. Dat brengt meer stabiliteit in het systeem. Overigens is Boot niet pessimistisch als het over de graaicultuur gaat. Hij ziet dat een jongere generatie meer belang hecht aan maatschappelijk verantwoord handelen. Als voorbeeld noemt hij de Triodos Bank die een grote aantrekkingskracht heeft op jonge mensen. Voor elke vacature bij deze bank staan honderd sollicitanten in de rij.

De avond wordt om tien uur na een levendige discussie besloten met een woord van dank aan de gast en de interviewer die gezamenlijk hebben bijgedragen aan een onderhoudende en informatieve avond.

Babel 2009

Datum:
Zondag 28 juni 2009

Locaties:
Visserijshop, Havenbuurt en de Voorzaan, Zaandam

Opkomst:
ca. 400 bezoekers

Met medewerking van:
buurtvereniging en bewoners Visserijshop (met name Reina Schouten, Anneke Hoogmoed, Marjan Schuit en Fred Blom), buurtvereniging 't Stekkie (met name Martin Buhrs), buurt- en speeltuinvereniging 'Het Havenkwartier' (met name Klaas Marees en Daniël Dimmers), Hans Kuyper, Ida van der Lee, Jan IJskes (Coogh Funderingstechniek), Fluxus centrum voor Kunsten (met name Emriye Yildiz en Mayanka), Katrine van Klaveren, Max Linsen, Joanne Zegers, Bas Liesker (Heren5 architecten), Heleen Snuverink (Lenafilm), het gemeentearchief, Leonore Olde-Verburg, Djembegroep, Ashok Olijhoek (Spirit Evenementen) en ZVH

Dag van de Architectuur

Op deze prachtige zomerse dag werden het Babel-thema (*De buurt leeft!*) en het landelijke thema van

de Dag van de Architectuur 2009 (*Mobiliteit*) samengebracht in twee oude Zaanse buurten (1920): *Visserijshop en Havenbuurt*.

Beide buurten werden weer voor één keer over de Zaan door een bootverbinding met elkaar verbonden. Zo konden niet alleen

bezoekers op een leuke manier kennismaken met deze typische Zaanse buurten, maar werden ook bewoners van beide buurten

uitgenodigd om bij elkaar op bezoek gaan.

Stichting Babel had beide buurten uitgekozen vanwege het eigen karakter van elke buurt en de ligging aan de Zaan, die een scheiding vormt, waar vroeger een pont beide buurten met elkaar verbond. Bijzonder is daarbij dat het Visserijshop geheel vernieuwd is, waar de Havenbuurt nog aan de vooravond staat van ingrijpende renovaties: Vanwege de slechte funderingen moeten de diverse eigenaren (particulieren en corporaties) keuzes maken voor wachten, renoveren of slopen en nieuw bouwen.

Beide buurten tonen met hun buurtverenigingen aan dat 'de buurt leeft!' De Havenbuurt heeft zelfs een eigen speeltuin- en carnavalsvereniging.

Om de buurten beter te leren kennen zette kunstenaar Joanne Zegers in samenwerking met de buurtbewoners een ontdekkingspeurtocht uit, die na afloop beschikbaar is gesteld aan basisschool de Voorzaan, die in elke buurt een vestiging heeft.

Bezoekers troffen onderweg diverse pleisterplaatsen en activiteiten. In het Vissershop was een partytent ingericht als 'huiskamer'. Bewoners schonken koffie en thee met een koekje en vertelden aan passanten verhalen over de wijk voor en na de vernieuwing. Het interieur van de gesloopte en nieuwe woningen was op grote foto's te zien bij diverse woningen in beide wijken; een project van beeldend kunstenaar Katrine van Klaveren en fotograaf Max Linsen met als thema: 'Gluren bij de burens'. Met het openstellen van hun penthouse op het appartementencomplex aan de Notenlaan, gaf de familie Blom ook letterlijk een kijkje in hun woning. Bezoekers konden hier genieten van de architectuur en het fraaie uitzicht over het Vissershop, het Zaaneland, de Zaan en aan de overkant de Oude Haven en de Havenbuurt. In de havenbuurt was een leegstaande woning aan de Torneastraat te bezichtigen. In deze woning werd ook de film 'Sloopkamer, schatkamer' van Ida van der Lee vertoond, over het afscheid en de sloop van het Vissershop in

2005 en de wijze waarop de bewoners dit hebben gevisualiseerd.

De boot van Jan IJskes voer intussen af en aan over de Zaan, waar ook bezoekers uit de Zaanstreek en daarbuiten gretig gebruik van maakten. Op het volle dek gaf stadsdichter Hans Kuiper inspirerende verhalen en gedichten over beide buurten ten gehore, soms met een sterk historisch karakter. Tussendoor waren langs beide oevers optredens van de Fluxus Djembegroep. Ook het zaaltje van buurtvereniging het Havenkwartier was opengesteld. Hier konden de bezoekers iets te eten of te drinken kopen en was doorlopend de speciaal voor deze dag door Babel vervaardigde beeldpresentatie te zien van historische beelden van deze wijkes en hun gemeenschappelijke verleden met het zwembad, het werken bij William Pont op het eiland en de veerverbinding. Tevens werd hier ook een - eveneens speciaal voor deze dag gemaakte - video-film vertoond van Heleen Snuverink, waarin de

huidige bewoners van beide buurten hun buurtgeschiedenis vertelden. Voor de jongste bezoekers was de speeltuin geopend met een springkussen als extra attractie.

Het afscheidsproces van het oude Vissershop heeft het buurtgevoel deels versterkt, bleek ook bij de afsluiting van de dag, een forumdiscussie in het zaaltje van het Havenkwartier met de vraag 'Bestaat het nog, dat echter buurtgevoel?'. De discussie werd gevoerd met bewoners, professionals in de volkshuisvesting en architect Bas Liesker, die nog steeds enorm betrokken is bij de bewoners van de nieuwbouw van het Vissershop. De conclusie was dat het versnipperde eigendom van woningen in de Oude Haven, anders dan in het Vissershop, tot verschillende keuzes zal gaan leiden, terwijl een meer gezamenlijke aanpak eigenlijk een beter eindresultaat kan geven en het buurtgevoel kan versterken. Met deze waarschuwendende boodschap kwam er een slot aan een geslaagde dag!

Babel Excursie 2009

Datum:
14 t/m 16 mei 2009

Locatie:
Hamburg

Deelnemers:
37 personen

Organisatie:
Wim Klaassen, Ria Steenaart,
Hans Staller en Els Bakker

Hamburg | Zaanstad: a tale of two cities

De uitdaging voor de deelnemers van de excursie naar Hamburg was het zoeken naar parallellen met projecten in Zaanstad. Hamburg heeft een interessante historie. De stad was oorspronkelijk een kleine burcht, die functioneerde als zendingscentrum van de katholieke kerk. Tegenwoordig lijkt Hamburg uitgegroeid tot een zendingscentrum van moderne architectuur. Aan de rivier de Elbe zijn imposante voorbeelden van zowel hergebruik van oude industriële gebouwen, als van fraaie eigentijdse architectuur te vinden (Perlenkette en Hafencity).

Maar Hamburg heeft ook andere bijzonder architectuur opgeleverd, zoals het grote 19e eeuwse Stadshuis, de Speicherstadt en het Chilehaus. En vanuit het Internationale Bau Ausstellung Hamburg (IBA) wordt op dit moment een interessante brede aanpak ontwikkeld voor de herstructurering van de in de vorige eeuw ontstane wijk Elbinsel.

In alle vroegte vertrok donderdag de bus naar Hamburg met 37 deelnemers. Dit vroege vertrek maakte het mogelijk dat de bus al 's middags om één uur in Hamburg arriveerde, waar het programma gestart werd met een historische vergelijking tussen Hamburg en Zaanstad.

De geschiedenis van twee steden

In het Hamburgmuseum gaf de stadsarchivaris een boeiende lezing over de geschiedenis van de stad, waardoor een historische indruk werd verkregen over de verschillen en overeenkomsten tussen Hamburg en Zaanstad. Hamburg is tienmaal zo groot als Zaanstad en ook het uiterlijk van beide steden is heel verschillend: Bouwde men in Hamburg in baksteen, in Zaanstad was ooit alles in hout. Maar beide steden hebben ook een aantal zaken met elkaar gemeen. Beide steden ontstonden aan het water. De vorm en ontwikkeling werd er sterk door bepaald. De bedrijvigheid langs Elbe en Zaan zorgde voor het ontstaan van scheepsbouw, handel en industrie. Vele gastarbeiders kwamen in de vorige eeuw naar beide steden om in een bloeiende economische periode een bijdrage te leveren aan groei en productie in vele takken van industrie.

Gedurende de excursie kwamen er allerlei discussies opgang over: de mening van wonen en werken; de huisvesting van nieuwe Nederlanders, de plek van be-

drijfsbebouwing in de stad; het behoud van industrieel erfgoed. Sinds de 80'er jaren wordt in beide steden getracht de relatie van de stad en dan voornamelijk van het wonen, met het water te verbeteren. Industrieën worden verplaatst of verdwijnen zelfs. Het besef ontstond, dat er hele fraaie bedrijfsgebouwen bestaan die de moeite van het behouden waard zijn of die zeer waardevol omgebouwd kunnen worden tot nieuwe bestemmingen.

In de tweede wereldoorlog is Hamburg veelvuldig gebombardeerd en grote delen werden verwoest. Hierdoor begon men na de oorlog met de wederopbouw. De prachtige ontwikkelingen aan de Elbe zijn goede voorbeelden van de speelse wijze waarmee omgegaan wordt met hergebruik van oude industriële gebouwen en hoe nieuwe moderne architectuur met veel flair de waterkant verrijkt. De introductielesing werd o.l.v. stadsgidsen vervolgd met een wandeling door het oude stadscentrum. 's Avonds ging ieder in groepjes uiteen om in de stad te eten.

Hafencity

Vrijdagmorgen werd gestart met het ophalen van de fietsen, het meest ideale vervoermiddel om Hamburg te bezichtigen. Allereerst werd das Kettelhaus bezocht waar zich een grote maquette van de Hafencity bevond. De groep kreeg hier door de zeer deskundige rondleider Thorsten Gödtel uitleg over dit havengebied. Hafencity is een 150 hectare groot deel van het havengebied, waar in een niet Nederlands tempo een stads-wijk wordt aangelegd, vol met commerciële en culturele voorzieningen. In enkele jaren zal hier een mega operatie uitgevoerd zijn die zijn weerga niet kent. Daar zijn een aantal redenen voor aan te wijzen. Ten eerste

is de 150 hectare in handen van de stad Hamburg en lastige onteigeningen hoeven dus niet plaats te vinden. Ten tweede is de plek aan de Elbe zó populair dat de projectontwikkelaars er als vliegen op de stroop op af komen. Het bureau Hafencity stelt in ieder geval zeer hoge eisen aan de kwaliteit van de architectuur. Maar het meest belangrijke voordeel voor Hamburg, wat naar zeggen voor heel Duitsland geldt, is dat er geen verplicht ruimtelijk ordeningsinstrumentarium bestaat.

Geen moeilijke procedures dus. Hamburg lijkt zich in ieder geval nu nog te onttrekken aan allerlei Europese regelgeving, aangaande geluidhinder, externe veiligheid en luchtkwaliteit. Ze zijn zich er overigens wel degelijk van bewust dat die regelgeving straks ook voor Hamburg zal gaan gelden. Misschien maken ze daarom wel zoveel haast! Zo is het in Hamburg mogelijk dat binnen een periode van 2 jaar, twee metroverbindingen op een diepte van 40 meter met elkaar worden verbonden via een groot metrostation.

De informatie tijdens de uitleg was op onderdelen leerzaam voor de herontwikkeling van het Hembrugterrein in de nabijheid van het Westelijk Havengebied. Een groot deel van het gebied is slechts virtueel zichtbaar, maar wel was goed te zien dat er na totale realisering een wandel/fietsroute gaat ontstaan langs de Elbe. De route loopt langs de voormalige havenbekkens die allemaal een nieuwe functie krijgen, van haven voor klippers tot en met 'gewone' jachten.

Goed geïnformeerd werd hierna met Thorsten Gödtel wandelend het Havengebied bezocht. Het meest bijzondere van dit gebied is de ligging onder het niveau dat de Elbe bij vloed op de Oostzee kan bereiken. De waterspiegel kan dan tot 8 meter stijgen! De oplossing die in Hamburg is gekozen, is zowel slim als fraai. Allereerst is het gehele gebied 1,5 meter opgehoogd. Vervolgens zijn de nieuwe gebouwen op het niveau van de aansluitende pakhuisen gebouwd. Parkeergarages

lopen bij hoogwater gewoon onder water en worden leegpompt als het water weer zakt. De eerste laag bovenop de parkeerfaciliteiten bestaat uit commerciële voorzieningen. Het bovenliggende niveau ligt altijd boven de 8 meter en stelt mensen en bedrijven in staat om bij zeer hoog water tijdelijk naar veiliger oorden te vertrekken. Hoge waterstand is van te voren te voorzien dus er is tijd genoeg voor die 'evacuatie'. Meerpalen maken het mogelijk om de gehele peilstijging te overbruggen. Het meest bijzondere van de drijvende openbare ruimte is de kwaliteit. Kosten nog moeite zijn gespaard om met duurzame mooie materialen het gebied in te richten. Zelfs de bomen zijn zo gekozen dat ze enige tijd onder water kunnen staan en zout water kunnen verdragen.

Woningbouw en herstructurering in industrie en woongebied Elbinsel

Vrijdagmiddag werd na de lunch door de Alte Elbtunnel naar het Elbinsel gefietst. Dit gebied is gelegen tegenover Hafencity en wordt omsloten door twee armen van de Elbe. Elbinsel is een groot gebied, waar diverse functies zijn gesitueerd. Dicht tegen de binnenstad aan liggen havens en industrie zij aan zij naast een groen, landelijk gebied met rust en ruimte. Er wonen bijna 55.000 mensen met 40 nationaliteiten. Bij de grote maquette en de tentoonstelling IBA at Work kregen we in het IBA informatiecentrum uitleg van Uwe Cartensen over alle plannen die IBA heeft voor het gebied. Het ligt in de bedoeling om een gebied te maken dat ruimte biedt aan wonen, onderwijs en werken. Geprobeerd wordt het gebied milieuvriendelijk te ontwikkelen. Veel van de projecten zijn nog in ontwikkeling of staan aan het begin van het bouwproces. Interessant is de manier waarop ervaring is opgedaan met inspraak van de bevolking op de plannen met de Bürgerdialoge.

Naast woningbouw worden de nodige plannen ontwikkeld voor een opleidingscentrum (Tor zum Welt) met plannen voor taalonderwijs, volwassenen onderwijs,

beroepsopleidingen; een oude lagere school wordt vervangen door een nieuwe met daarin een centrum voor Milieu en Science, waar kinderen kennis kunnen nemen van allerlei milieuthema's. Tevens wordt gewerkt aan leerling-bouwplaatsen voor botenbouw (Haus der Projekte), een ondernemingscentrum voor maritieme bedrijven (Harburger Binnenhafen) en een drijvend tentoonstellingsgebouw.

Op Elbinsel worden bovendien nogal wat energieprojecten ontwikkeld zoals het IBA dock, een drijvende tentoonstellingsruimte, de Energiebunker voor de energievoorziening van het Weltquartier en de Energieberg Georgwerder met voorbeelden van een landschap van nieuwe en schone energie op een voormalige stortplaats.

Na de uitleg bij maquette en tentoonstelling werd gefietst langs een aantal voorbeelden in de woongebieden, waar een fikse herstructurerings- en nieuwbouwopgave plaats vindt van woningen uit de 30 er jaren en later. Het gaat dan om wijken als Wilhelmsburg en Veddel waar veel industriearbeiders van allochtone afkomst wonen. Er zijn plannen in de maak voor woningverbetering en seniorenhuisvesting in Veringeck voor de allochtone bevolking die er nog relatief kort woont.

De aandacht tijdens deze excursie voor de plannen van Elbinsel richtte zich vooral op wat leerzaam zou zijn voor de herstructureringsplannen in Poelenburg. 's Avonds ging iedereen wederom in groepjes uiteen om in de stad te eten.

Falkenried en Perlenkette

De projecten die zaterdag bezocht werden met gidsen van A-tours hadden een geheel verschillend karakter. Het onderscheid heeft te maken met de plek in de stad en de maat en schaal van het plangebied. Wat ze gemeen hebben is de respectvolle wijze waarop nieuwe ontwikkelingen zijn ingevoegd. Goed materiaal dus

voor plannemakers voor het Hembrugterrein en de Zaanoevers.

Het eerste bezoek betrof Falkenried, een herbestede tramfabriek, gelegen tussen een chique villawijk aan de Auszenalster en het bruisende stadsdeel Eppendorf. Dit voormalig industrieel gebruikte terrein van ca. 5 ha is getransformeerd tot een nieuwe stadswijk met (luke) woningen, bedrijvenunits, kantoren, winkels en café's naar een plan van Boltes & Wilson.

Na het bezoek aan Falkenried fietste de groep, door de gidsen onderweg gewezen op interessante gebouwen zoals een jeugdmuziekschool van Enric Miralles en het kantoorgebouw van Richard Meier aan de Alster, terug naar de Elbe. De tocht leidde vervolgens langs de Perlenkette, een lange rij architectuurprojecten in de vissershaven en langs de noordelijke Elbe oevers, op een zeer smalle en centraal gelegen locatie direct aan de rivier de Elbe. Doel van de Perlenkette is enerzijds de rivier meer vanuit de stad te kunnen beleven en de stad langs het water een interessantere aanblik te geven. Anderzijds is het de bedoeling het wonen in dit centrale deel van de stad te versterken. Daarnaast bestaat de wens de voetpaden en promenades langs de Elbe met elkaar te verbinden. Onderweg wordt langs een oude malfabriek op de Fischermarkt gefietst, die is getransformeerd tot 'Stilwerk' met allerlei design- en inrichtingswinkels. Voormalige pakhuisen en silos bieden nieuwe ruimtes voor wonen, zoals drie bijzondere gebouwen van het Hamburgse bureau Bothe Richter.

De nieuwe bebouwing langs de Elbe kent wel problemen als hoge waterstanden en lawaai. Reden waarom het planningsidee van de Perlenkette geleidelijk wordt gerealiseerd met steeds meer verschillende losstaande 'parels'. Een sterk samenhangende strategie is echter verder niet ontwikkeld. Een ruime blik over de Elbe volgde vanaf het dak van het Docklandgebouw. Het eindpunt van de Perlenkette wordt gemarkeerd door

de 'Polder Neumühlen', een reeks van U-vormige gebouwen op een kunstmatige vloedwering. Na de lunch keerde ieder op eigen gelegenheid met de veerboot over de Elbe terug naar het centrum om de fietsen in te leveren en huiswaarts te gaan.

Workshop over de opgedane kennis van deze excursie naar Hamburg

Op vrijdag 26 juni vond een afsluitende workshop plaats. Aan de hand van korte voorzetten van vier deelnemers werd o.l.v. **Jacqueline van de Sande** gediscussieerd over wat ons was opgevallen en hadden geleerd van het bezoek aan Hamburg.

Er was een korte voorzet van architecte **Nynke Jousstra** over 'een dialoog met de context zonder te historiseren', 'de stad als diffuse structuur' en 'architectuur als fragment'. De conclusie van de discussie was: 'Er is een goed ontwerp/visie nodig om daarbinnen de 'acupunctuur' van enkelvoudige ontwerpen te kunnen maken. Er is verbinding nodig tussen het grotere kwalitatief goede ontwerp om deze kralen (de details/ een enkel gebouw) te kunnen rijgen aan de ketting'.

De volgende voorzet was van **Ria Steenaart** over de vergelijking van Elbinsel met Poelenburg, 'de status aparte van Elbinsel door de ligging aan de overkant van de Elbe in een industriegebied'.

De conclusie van de discussie was: 'Een wijk is geen wereld op zich, maar moet een plaats hebben binnen de stad: wat wil de stad van de wijk en wat wil de wijk van de stad? Ontwikkel en voer geen plannen uit als daar geen geld voor is. Beknibbel niet op kwaliteit. Knip een plan desnoods in stukken en voer uit als er voldoende geld is om voldoende kwaliteit te realiseren. Pak de crisis aan om dit principe duidelijker neer te zetten. Een plan heeft alleen identiteit als je het bereikbaar maakt en ontsluit om er te kunnen komen. Anders is het geen "kennen" maar "van horen zeggen". Qua inspraak werken met de piramide: infor-

meren; raadplegen; participeren; coproduceren; meebeslissen. En geef heel duidelijk aan wat je bedoelt als je naar de mensen gaat voor inspraak'.

De derde voorzet werd gehouden door architect **Paul Carree** over het publiek domein.

Conclusie van de discussie was 'Voor een goed verblijf is kwaliteit nodig. Voor kwaliteit is een visie nodig. Voor visie en kwaliteit is geld nodig om plannen te maken en dan pas uit te voeren. Reserveer daarom gedurende langere tijd een Plan van Aanpak over de onderwerpen Stad-huis-landschap en investeer per onderdeel elk jaar, 10 jaar lang € 100.000,- met een totaal bedrag van 3 miljoen euro'.

De vierde en laatste voorzet werd gegeven door architect **Jan Poolen** over de 'Ambitie nodig om de energie te hebben en om de Regie over de stad te kunnen voeren'.

De conclusie van de discussie was: 'Het wegvallen van functies of een crisis, maken dat er iets moet gebeuren. Zij vormen de aanleiding tot verandering. Als het goed is geeft dat energie. Die energie geeft ambitie en die geeft weer de kans voor het maken van samenhang/verbinding, kwaliteit en diversiteit. Dan komt er vanuit de visie de juiste relatie tussen gebouwen/plekken op diverse schaalniveaus; is er 'acupunctuur' mogelijk op enkele plekken in het weefsel. De stad heeft kwaliteit en diversiteit van functies nodig om goed te kunnen functioneren'.

Samenvattend kan worden geconcludeerd, dat het overall thema van alle vier onderwerpen gaat over VERBINDEN & VISIE. Daardoor ontstaat ruimte voor kwaliteit op het niveau van acupunctuur en ruimte voor het leggen van relaties en verbindingen onderling.

Het idee is dat we elkaar nodig hebben om verder te komen.

Als coöperatieve bank gelooft de Rabobank heilig in de kracht van het collectief. Samen bereik je immers meer dan alleen. Stichting Babel biedt een podium voor vormgeving en kwaliteit. Door kennis te delen en ideeën uit te wisselen over onder andere architectuur en stedenbouw draagt zij bij aan de lokale samenleving. Verder komen door samen te werken. Dat is het idee.

Rabobank Zaanstreek sponsort Stichting Babel.

Rabobank. Een bank met ideeën.

Ga naar www.rabobank.nl/zaanstreek

Parteon zorgt voor energiezuinig wonen in de Zaanstreek

Parteon zorgt voor betaalbare woningen in de Zaanstreek en streeft naar comfortabel en energiezuinig wonen.

Parteon investeert de komende jaren in energiezuinig wonen door in haar woningen dubbele beglazing, gevelisolatie en hoog rendementketels te plaatsen. Deze verbetering komt niet alleen ten goede aan het wooncomfort voor de huurder, maar ook aan het milieu. Bovendien voelt de huurder deze verbetering uiteindelijk positief in de portemonnee.

Energiebesparende maatregelen worden zoveel mogelijk meegenomen in onderhoud dat gepland staat, zoals bij onderhoudswerkzaamheden aan de Heiligeweg in Krommenie.

Duurzaam bouwen en onderhouden

Bij het bouwen van nieuwe woningen en het onderhouden van onze woningen staat duurzaamheid hoog op de agenda. Zo werken wij zoveel mogelijk met duurzame materialen, zoals:

- Gerecyclede bouwmaterialen
- Houtproducten met het FSC-keurmerk
- Waterbesparende materialen

Bij 'Durghorst' in Krommenie wordt de gemeenschappelijke ruimte tussen de woningen op een milieuvriendelijke manier verwarmd en gekoeld door een zogenaamde WKO-installatie (WKO = Warmte Koude Opslag). Met deze installatie wordt energie hergebruikt.

Parteon

Telefoon: [075] 627 50 00

E-mail: info@parteon.nl

Website: www.parteon.nl

'De inzet en aandacht van stichting Babel voor stedenbouw, architectuur en gebiedsontwikkeling in Zaanstad sluiten aan bij de koers van Parteon.'

Eigen Haard bouwt aan woonplezier in de gemeente Zaanstad

Woningstichting Eigen Haard is actief in Amsterdam en in de regio waar we zo'n 48.000 woningen, bedrijfsruimten en garages verhuren en beheren. We investeren volop in wijken waar we actief zijn en stimuleren economische, sociale en maatschappelijke ontwikkelingen en zorgen samen met onze lokale partners dat wijken zich ontwikkelen tot vitale wijken.

Betrokken bij Saendelft

Binnen Zaanstad zijn we erg betrokken bij de ontwikkeling van Saendelft. In totaal realiseert Eigen Haard in Saendelft circa 700 huurwoningen, waarvan er al bijna 500 gereed zijn. Veel gezinnen wonen in een van onze huur- of koopwoning. Deze woningen zijn allemaal van hoge kwaliteit. In deze jonge wijk is elk deelplan ontworpen in de geest van een architectuurthema, zoals bijvoorbeeld Amsterdamse School. Daarmee is een palet van buurten met een eigen identiteit ontstaan.

Ook in Inverdan ontwikkelen we woningen

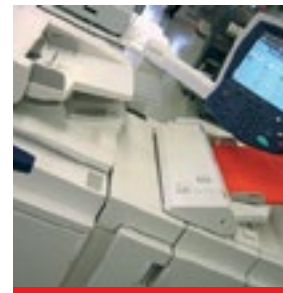
Inverdan is een groot stedelijke vernieuwingsproject waarbij het centrum van Zaandam een nieuw stadshart krijgt en waarbij circa 2.900 woningen worden toegevoegd. Eigen Haard ontwikkelt binnen Inverdan woningen in de Spoorstrip, aan de westkant van het spoor. In 2011 starten we met de realisatie van 143 appartementen, waarvan 40 sociale huur, 89 koop en 14 sociale koop.

Gezondheidscentrum en winkelruimte

Eigen Haard beperkt zich echter niet tot het bouwen van woningen alleen. In het centrumplan de Saen zijn 68 woon-zorg- en seniorenwoningen gerealiseerd. En een gezondheidscentrum van 1450 m² met nog eens 700 m² winkelruimte.

Meer weten?

Kijk op www.eigenhaard.nl voor meer informatie over onze activiteiten.

PRINTEN

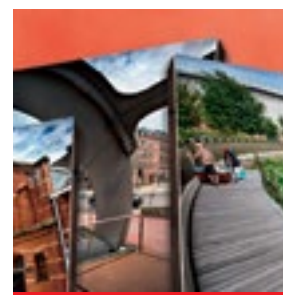
PLOTTEN

SCANNEN

DRUKKEN

SIGN

aranea Grafimedia
WWW.ARANEAGRAFIMEDIA.COM

Uw bouwtekeningen overal beschikbaar.

Archiveren, zoeken, bekijken, afdrukken en distribueren van tekeningen uit uw tekening-archief wordt zo wel heel eenvoudig. U bespaart veel zoektijd en ruimte met een digitaal archief. Tegen ongekend lage kosten digitaliseert en codeert Aranea uw bestaande analoge tekeningen.

 aranea Offset

 aranea Repro

ARANEA - RONDE TOCHT 10 - 1507 CC ZAANDAM
TEL. 075 - 61 69 219

Kerkstraat 204 1017 GV Amsterdam Postbus 15550 1001 NB Amsterdam

Soeters Van Eldonk architecten

T (020) 624 29 39 F (020) 624 69 28 E arch@soetersvaneldonk.nl W www.soetersvaneldonk.nl

Apple is ooit
in een oude
garage begonnen.
Eens kijken wat
er uit deze komt.

YMERE TOVERT VOORMALIGE GARAGE NOTWEG OM IN EEN CREATIEVE HOTSPOT.
Ymere investeert veel in de ontwikkeling van maatschappelijk vastgoed en de creatie van ontmoetingsplekken die een bijdrage leveren aan de levendigheid en aantrekkelijkheid van wijken. Zo hebben we samen met de gemeente Amsterdam recent een nieuwe tijdelijke creatieve hotspot gerealiseerd in de voormalige autogarage aan de Notweg in Amsterdam Osdorp. Uiteenlopende creatieve bedrijven en organisaties komen hier samen om te werken aan projecten, producten en activiteiten. Deze bruisende ontmoetingsplek biedt ruimte voor talent en geeft een positieve impuls aan de buurt. Nog meer van die impulsen vindt u op www.ymere.nl

Ymere wonen, leven, groeien

Beaumont
Communicatie & Management

www.beaucom.nl
020-6649444

Voor de verandering

Verandering in de omgeving is ons werkveld. Communicatie ons vak. We begeleiden sinds 1997 ruimtelijke ingrepen, variërend van windmolenparken, oude en nieuwe woonwijken tot winkelcentra en bedrijventerreinen in heel Nederland. Onze aanpak is **inspirerend, nieuwsgierig en betrokken.**

Kijk op www.beaucom.nl

De Huiz

Vijf voorbeelden van onze projecten:

- Prinsenhof, Leidschendam-Voorburg:** omgevingscommunicatie, participatie, locatiemarketing
- EMC Hoboken, Rotterdam:** communicatie rond uitwerking gebiedsvisie 2030, charrettes
- Duivendrecht, Ouder Amstel:** interactieve beleidsvorming dorpschart
- Oostergast, Zuidhorn:** positionering, locatiemarketing uitleggebied
- De Huiz, Amsterdam:** open planproces herbestemming fabriekshallen & kantoren

Voor een totaaloverzicht: kijk op onze site www.beaucom.nl

Stimuleringsfonds
voor Architectuur

the Netherlands
Architecture Fund

Groothandelsgebouw
Weena 723
Postbus 29066
3001 GB Rotterdam
t (010) 4361600
f (010) 4360639
e sfa@archfonds.nl
www.architectuurfonds.nl

Het Stimuleringsfonds voor Architectuur verleent

Projectsubsidies

voor culturele projecten op het gebied
van architectuur, landschapsarchitectuur,
stedenbouw, interieurarchitectuur en
ruimtelijke ordening

meer informatie over de
regelingen en sluitingsdata

www.architectuurfonds.nl

■ Musical 23, 1507 TS Zaandam
 ■ 075 612 58 85 | 075 670 06 95
 ■ Fax 075 612 54 88
 ■ info@carree-architecten.nl
 ■ www.carree-architecten.nl

DE Floris GEVELSPECIALIST:
STEENGOED ADVIES!

Gevelstenen, voegwerk en bekleding bepalen voor een groot deel de uitstraling van een woning. Onze gevelspecialisten weten daar alles van. Vraag ze gerust om advies of kom eens kijken in onze showroom.

Vlasblomweg 24, 1521 PW Wormerveer. Tel. 075 - 6478989

Nagtegaal & Jong
Advocaten

Dam 34, 1506 BE Zaandam
 Postbus 1275, 1500 AG Zaandam
 T. +31 75 631 31 21
 F. +31 75 635 08 18
 info@nagtegaaljong.nl
 www.nagtegaaljong.nl

wormerwonen

Papiermakerstraat 1
 1531 NA Wormer
 t. (075) 642 64 21
 f. (075) 642 68 46
 info@wormerwonen.nl
 www.wormerwonen.nl

Studio Scarpa | jan@scarpaholding.nl | 06 242 00 481 | 075 616 55 07 | Jan van Goyenkade 12 | 1506 JN Zaandam

van der gragt
Assendelft 'n beste bouwer

Timmerfabriek Visser

TRAPPEN, DEUREN, RAMEN EN KOZIJNEN,
LJSTWERK, HOUTCONSTRUCTIES,
BETIMMERINGEN EN RESTAURATIEWERK

Visser Hraam

ir. wim klaassen - ARCHITECT
peperstraat 147 II 1502 AE zaandam tel 075 6123331

kring Alkmaar

Pieter Lak Plantsoen, Zaandam

Vooruitstrevend in vormgeving

ROCHDALE

www.rochdale.nl

JAN IJSKES

**FUNDERINGSTECHNIKEN
"DE COOGH"**

- Gratis funderingsadvies
- Funderingsonderzoek
- Planontwikkeling fase 1
- Tekening en berekeningen fase 2
- Funderingsherstel van A tot Z
- Opvijzelen en rechtzetten van uw woning
- Trillingsvrij persen
- Trillingsarm heien

FUNDERINGSHERSTEL

JAN IJSKES "DE COOGH"
DAAM SCHIJFWEG 22-24 • 1507 BD ZAANDAM

Tel.: 075 - 616 39 04 • Fax: 075 - 635 67 62
info@decoogh.com • www.decoogh.com

Hooyschuur architecten is specialist op het gebied van binnenstedelijk bouwen. Ons bureau heeft expertise op het gebied van transformatie & behoud en vervangende nieuwbouw in een bestaande context. Deze expertise wordt toegepast in projecten op pandniveau, complexniveau en wijkniveau.

Hooyschuur architecten bna b0
Noordeinde 16
1521 PA Wormerveer
t. 075-6220441
f. 075-6219941
e. info@hooyschuur.nl
www.hooyschuur.nl

BINNENSTEDELIJK BOUWEN

PAND NIVEAU
Transformatie&behoud
Swammerdambuurt Amsterdam

COMPLEX NIVEAU
Nieuwbouw
Camper- en Tilanusstraat Amsterdam

WIJK NIVEAU
Transformatie&behoud
Magnusbuurt Schagen

HOOYSCHUUR
architecten bna

Lenafilm

Papenpad 4-B, 1506 GR Zaandam
t 075 6177799 06 448 388 06
lenafilm@xs4all.nl
www.lenafilm.nl

COCON VASTGOED MANAGEMENT

specialisten in renovatie en herbestemming van bestaande panden

Bezoekadres: Herengracht 468, Amsterdam
Correspondentieadres: Postbus 15885,
1001 NJ Amsterdam,
Telefoon 020 6226941, Fax 020 6262721,
E-mail info@vci.nl

HSB VOLENDAM

betrokken bouwers

HSB-Volendam, Slobbeland 10, 1131 AB Volendam Telefoon 0299-398900
info@hsb-volendam.nl www.hsb-volendam.nl

DHV B.V. West Nederland
De heer Koen Ruiter (vestigingsmanager)
Korte Hogendijk 4
1506 MA Zaandam
Postbus 2081
1500 GB Zaandam
Tel: 075 – 653 03 50

ZOM

Zaans Ontwikkelings Maatschappij
www.zom.nl

wonen is mooi.....

bouwen is mooi.....

ZBM

Zaanse Bouw Maatschappij
www.zaansebouw.nl

BABEL

PODIUM VOOR VORMGEVING EN KWALITEIT

BABEL

PODIUM VOOR VORMGEVING EN KWALITEIT